

БЪЛГАРСКО ОПИСАНИЕ ПО

ПСИХОЛОГИЯ

BULGARIAN JOURNAL

OF PSYCHOLOGY

an official issue

of the Bulgarian psychological association

БРОЙ 4 • 1992 Г.

ISSN 0861-7813

Главен редактор:
Ангел Величков

Редакционна колегия:
Веселина Русинова

Виктор Клинчарски

Георги Йолов
(зам.-главен редактор)

Димитър Щетински

Дончо Градев

Иван Димитров

Иван Паспаланов

Людмил Мавлов

Стоянка Жекова

Тома Томов

Технически редактор -
Вера Любенова

Адрес на редакцията:
София 1000,
ул. Никола Кофарджиев 14
телефон: 54-12-95

20 години от излизането на
първото българско периодично
издание по психология

**БЪЛГАРСКО
СПИСАНИЕ ПО
ПСИХОЛОГИЯ**

Тримесечно издание на
Българската психологическа
асоциация

Брой 4, 1992 год.

Предадена за печат на
Подписана за печат на
Формат - 1/16 70/100
Цена 12 лв. само за абонати

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ПО ПСИХОЛОГИЯ, №4, 1992

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМИ И ИЗСЛЕДВАНИЯ

<i>Едуард Диси, Ричард Райн</i>	
СЪВРЕМЕННО РАЗВИТИЕ НА МОТИВАЦИОННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ	5
<i>Енчо Герганов, Никола Атанасов</i>	
ПСИХОСЕМАНТИЧНА ВАЛИДИЗАЦИЯ НА ЛИЧНОСТОВИ ВЪПРОСНИЦИ	17
<i>Анна Иванова</i>	
СЪДЪРЖАНИЕ НА ТРУДА И ОРИЕНТАЦИИ КЪМ ЦЕННОСТИ в ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ	41
<i>Толя Стоицова</i>	
СУБЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ НА СОЦИАЛНО УТВЪРДЕНИ ЦЕННОСТИ...57	
<i>Райна Драгошинова, Тотко Татъзов, Величко Гатев, Нина Муравенка, Раиса Ямполская</i>	
СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ПСИХОМОТОРНОТО РАЗВИТИЕ на деца в ранна възраст от София и Москва	76

МЕТОДИ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Тенко Райков</i>	
ПРОБЛЕМИ НА СТАТИСТИЧЕСКИЯ ПОДХОД ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ на психична промяна	81
<i>Йордан Манчев, Несика Коркинова-Стрезова, Здравка Писарева</i>	
ЕКРАННАТА ИНТЕРАКТИВНОСТ - ЕФЕКТИВЕН ОБНОВИТЕЛЕН КОМПОНЕНТ В КОМПЛЕКСНАТА МЕТОДИКА за ранно отстраняване на заекването	91

ОТЗИВИ

<i>Любен Десев</i>	
ПРИНОС В ПСИХОЛОГИЯТА НА УМЕНИЯТА.....100	
СЪДЪРЖАНИЕ НА 20-ГОДИШНИНАТА НА СПИСАНИЕТО	104

BULGARIAN JOURNAL OF PSYCHOLOGY, No. 4, 1992

CONTENTS

PROBLEMS AND RESEARCH

Edward L. Deci and Richard M. Ryan

RECENT DEVELOPMENTS IN MOTIVATION RESEARCH 5

Encho Gerganov, Nikola Athanasov

PSYCHOSEMANTIC VALIDITY OF PERSONALITY TESTS 17

Anna Ivanova

JOB CONTENT AND WORK VALUES ORIENTATION 41

Tolya Stoitsova

INDIVIDUAL SIGNIFICANCE OF SOCIALLY ESTABLISHED VALUES .. 57

R. Dragouschinova, T. Tatisov, V. Gatev, N. Muravenko, R. Iampolska

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHO-MOTOR DEVELOPMENT

IN CHILDREN OF CHILDHOOD AGE FROM SOFIA AND MOSCOW .. 76

METHODS AND METHODOLOGY

Tenko Raikov

PROBLEMS WITH THE STATISTICAL APPROACH TO THE STUDY
OF PSYCHOLOGICAL CHANGE 81

Jordan Mantchev, Peshka Korkinova, Zdravka Pissareva

SCREEN INTERACTION - A NEW EFFECTIVE ELEMENT

IN THE EARLY TREATMENT OF STUTTERING 91

REVIEWS

Lyuben Desev

A CONTRIBUTION TO THE PSYCHOLOGY OF SKILLS 100

CONTENTS OF VOL. 20 104

ISSN-0861-7813

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

СЪВРЕМЕНО РАЗВИТИЕ НА МОТИВАЦИОННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Едуард Л. Диси, Ричард М. Райън *

RECENT DEVELOPMENTS IN MOTIVATION RESEARCH

Edward L. Deci and Richard M. Ryan

Distinctions between intrinsic and extrinsic motivation are outlined. It is emphasized that intrinsic motivation is decreased when people act under operation of external control, constraints, strict deadlines, and reward and punishment reinforcements of behavior. Performing challenging and interesting tasks, receiving informational feedback, and freely choosing how and what to do are optimal conditions for intrinsic motivation.

The development of intrinsic motivation within the family context is analyzed. Two processes - autonomy support and emotional acceptance and closeness with parents are distinguished. These processes are considered as optimal for developing strong intrinsic motivation.

Мотивацията се отнася към процесите, които подчертават включването на хората в различни дейности. Това са динамични процеси, вътрешни за хората и поради това се подразбират от действията на индивидите. По-специално, мотивацията описва процесите, които се включват в енергетизацията и определянето на насочеността на действията.

Мотивацията широко се дискутира в различни кръгове. Когато учители, мениджъри и хора на ръководни позиции наблюдават човек, който се справя по-зле, отколкото биха желали, те говорят за възможността да се мотивира този човек. Тъй като мотивацията е вътрешна за човека, разбирането на мотива изисква да се съобразим по-скоро с перспективата на изследвания човек, отколкото с перспективата на другите, които желаят да го мотивират. Разбира се, факторите, произтичащи от средата или контекста (фактори, външни за човека), влияят значимо върху мотивацията, но дори и те трябва да се разглеждат от гледна точка на конкретната перспектива, ако желаем да разберем ефектите им.

Централно понятие за разбиране на мотивацията е интенцията (намерението) или „целта“. Хората манифицират определено поведение, когато имат намерение да осъществят нещо, с други думи, когато имат цел. Идеята на интенцията е ориентирана към бъдещето, тъй като включването на цел довежда до определено състояние

* Едуард Диси, Ричард Райън - Университет Рочестър, САЩ

или условие в бъдещето. Бъдещето, разбира се, може да бъде отдалечено от нас само една секунда, седмица или месец. Без оглед на отдалечеността, мотивацията най-добре се разбира от гледна точка на това, какво човек се опитва да осъществи или придобие като опит в бъдещето.

Необходимо е да бъдат удовлетворени две фундаментални условия, за да бъде мотивиран човек. Първо, той трябва да очаква директна връзка или сходство между целенасоченото действие и резултата, произтичащ от него. Например ако работникът е убеден, че ако закъсне за работа, няма да има последици, тогава той няма да е мотивиран да идва павреме. Мотивацията му да бъде точно ще зависи от неговите разбирания, че ще има някакъв резултат, непосредствено произтичащ от точността му. Второ, релевантният резултат трябва да бъде оценен от човека. Ако резултатът е без значение за него, той не може да бъде мотиватор. Например ако работникът е убеден, че ще бъде уволнен за прекалено много отстъпствия (тъй като има релевантен резултат от неговите действия), но и знае, че може да намери съпоставима работа в съседната сграда със същото заплащане, резултатът, произтичащ от избягването да бъде уволнен, може да няма никаква стойност за него. И ако действително е така, работникът няма да бъде мотивиран да отива павреме на работа.

Следователно идеята е, че човешката мотивация е функция от очакваните резултати и от психологичната ценност, която се приписва на тези резултати. Високото равнище на интенционалност (т.е. мотивация за определено поведение) може да бъде предвидено, когато човек е убеден, че ценните за него резултати ще следват директно от поведението, докато липсата на намерения (т.е. липсата на мотивация) може да се предвиди или когато няма релевантен резултат, или когато резултатът не представлява ценност за човека. Двуфакторният модел на мотивацията - ценност x очакване е предложен от Lewin (1938) и последователно разработван в теориите на Vroom (1964), Atkinson (1964) и много други. Например концептът на очакването е известен от Rotter (1966) и Seligman (1975), които смятат, че в условията на нерелевантни резултати хората ще бъдат не само немотивирани, по и склонни към психологична и физически слаба адаптация. С други думи, изследванията показват, че когато хората са убедени, че не съществува съответствие между тяхното собствено поведение и резултатите, които получават, те се научават на безпомощност (Seligman, 1975), имат външна локализация на контрола (Rotter, 1966) и проявяват болестни индикатори и лошо функциониране.

Два типа мотивация

Последните разработки в областта на мотивацията се фокусират не само върху очакванията (или убежденията за връзките между поведение и резултат), но и върху типовете резултати, които показват тенденция към придобиване на психологична ценност за хората. Този подход поставя ударение върху факта, че съществуват два широки класа резултати, които хората ценят и които служат като потенционални мотиватори, ако ситуацията е структурирана по такъв начин, че резултатите да следват директно от поведението. Първият набор от резултати включва неща, които за повечето хора следват непосредствено - пари, избягване на наказание, получаване на одобрение от ръководството. Ние се отнасяме към този тип резултати като външни. Те са отделени от дейността и най-общо са външни за человека. Вторият набор от резултати обаче е твърде различен. Това са резултати, които се появяват спонтанно за человека. Те са чувството за удовлетвореност и реализация, които може да са резултат от доброто справяне с работата. Ние се отнасяме към тях като към вътрешни резултати, тъй като наградите за тях са свойствени за дейността и са вътрешни за человека. Тези вътрешни резултати са свързани с удовлетворяването на човешкото желание за компетентност и автономност.

Хората могат да бъдат външно или вътрешно мотивирани за включването им в определени дейности. В първия случай те ще участват, защото очакват да получат значима външна награда, а във втория случай, защото очакват да се интересуват от дейността и да се чувстват добре, че са включени в нея.

Изпълнение и учене

Голям брой експериментални изследвания изучават качеството на изпълнение на даден вид дейност и учене когато хората са външно или вътрешно мотивирани. Получените данни са консистентни и ясни. Например в две от проучванията на нашата лаборатория (Benware, C. and Deci, E.L., 1984; Grolnick, W.S. and Ryan, R.M., 1987) ние намерихме, че и двета типа мотивация водят до еднакво добро механично запомняне, докато вътрешната мотивация изисква високо концептуално разбиране. С други думи, когато ученето при хората е мотивирано чрез вътрешно любопитство и желание за ефективност, изследваните лица показват тенденция към по-пълно разбиране на материала, отколкото когато ученето е мотивирано от външни фактори, такива като звания, награди или изисквания от хора на ръководни позиции. Когато хората искат да учат и не са

принудени от външни фактори, тяхното учене е по-задълбочено. Те не само разбират материала по-пълно, но и виждат как този материал се съотнася и може да бъде интегриран с други неща, които те знаят.

Друго изследване (напр. McGraw, K.O. and McCullers, J.C., 1979) открива, че вътрешната мотивация повишава когнитивната гъвкавост така, че мисловната дейност на хората увеличава своята спонтанност. Когато хората са вътрешно мотивирани, техните мисли са по-свободни и по-креативни. Въщност, проучванията на Amabile, T.M. (1983) показват, че вътрешната мотивация улеснява креативността в много сфери. Например, когато хората рисуват картини или извършват друг вид художествена дейност, тяхната работа по-често се преценява като като високо креативна, когато са вътрешно, а не външно мотивирани.

В заключение, голям брой изследвания показват, че съществува по-голямо концептуално разбиране и креативно изпълнение на дейността, когато хората са вътрешно мотивирани, за разлика от външно мотивираните. Рутинната дейност може да бъде външно мотивирана посредством външни фактори, но решаването на проблеми, концептуализирането, иновационните процеси изглежда изискват вътрешна мотивация.

Ефекти на социалния контекст

Както казахме, вътрешната мотивация е процес, чрез който индивидите манифестират и регулират поведение, съответстващо на поведението им и на желанието им да бъдат компетентни и автономни. Средата обаче и социалният контекст могат да оказват силно влияние върху мотивацията. Някои социални контексти съдействат на вътрешната мотивация, докато други я възпрепятстват. Тъй като беше показано, че вътрешната мотивация е важна за ученето и за творческото изпълнение, голям брой изследователи съсредоточават вниманието си върху социално-контекстуалните фактори, които усилват или осуетяват нейните прояви. От гледна точка на самите хора като усилващи вътрешната мотивация се възприемат онези социални контексти, които им дават възможност да се чувстват компетентни и автономни, докато контекстите, осуетяващи вътрешната мотивация, довеждат до чувство за некомпетентност или контрол от външни фактори.

Ефектите на социалния контекст върху вътрешната мотивация са изучавани в много взаимоотношения, включващи диференцирането на властта или силата между хората, въпреки че взаимоотношенията между учители и ученици и между мениджъри и подчинени

поведение.

Вътрешната мотивация и благополучието на подчинения се влияят не само от ориентацията на човека в ръководна и контролираща позиция. Структурните събития в ситуацията също се отразяват различно върху вътрешната мотивация на човека, който е в позицията да бъде ръководен. Когато се поставя силно ударение върху оценяването на човека посредством външни източници, когато има чести и строги фатални срокове и когато се наблюга върху наградите и наказанията, основите на вътрешната мотивация се разклащат. В ситуации, в които хората са контролирани и насочвани, тяхната връзка с дейността постепенно се променя така, че те започват да разглеждат дейността като инструмент за придобиване на външна награда - например одобрение от страна на ръководството. В този процес те загубват вътрешната си мотивация, тъй като съответствието между дейността и вътрешните резултати, свързани с чувството за автономност и лична инициатива, се разгражда благодарение на контрола и прекомерната директивност от друг човек или от самата ситуация.

В ситуации, в които се поставя силно ударение върху контрола и властта, където има администриране на наградите, значими за хората в тези ситуации, индивидите показват тенденции повече към външно мотивиране и по-малко към вътрешно. Както вече посочихме, съществуват качествени различия в изпълнението на една дейност, когато хората са вътрешно или външно мотивирани. В случая, когато хората са външно мотивирани, те извършват допустимо малко работа - колкото е необходимо (за да получат награда), показват тенденция към относително слабо внимание към дейността, проявяват слаба инициативност и по-скоро чакат да им се нареди какво и как да го правят. Накратко, те демонстрират индикатори за отчуждение от работата и по този начин не получават чувството на лична удовлетвореност от нея.

От изложените дотук изследвания става ясно, че всички фактори, които усилват контрола и властта, водят до отслабване на вътрешната мотивация. Да разгледаме събития, за които се смята, че усилват вътрешната мотивация. Първо, да разгледаме аспектите на задачата, взета сама по себе си. Когато от нея произтича оптимално предизвикателство към човека, когато тя по някакъв начин е нова и по-скоро променяща се, отколкото повтаряща се и когато изисква от хората, макар и малко, да разширят способностите си, тя предизвиква вътрешна мотивация. Хората ще бъдат заинтересовани от задачата и следователно вътрешно мотивирани да я изпълнят. Например, когато на хората се предостави възможност за избор какво да правят и кога да го правят, те ще бъдат по-сил-

но вътрешно мотивирани (Zuckerman, M., Porac, J., Lathin, D., Smith, R. and Deci, E.L., 1978). Възможността за избор поражда у хората чувство за личностна причинност, предизвиква чувство за значимост и ценност, помага им да удовлетворят потребността си от автономност. Това, както вече казахме, е центърът на вътрешната мотивация.

Други изследвания показват, че познаването на резултатите е важно за поддържането на вътрешната мотивация. Хората искат да знаят дали се справлят добре, те имат потребност да знаят дали сполучливо посрещнат предизвикателствата. Обратната връзка, което им позволява да узнаят, че са се справили добре и им позволява да открият как да се справлят по-добре следващия път, показва тенденция към подкрепяне на вътрешната мотивация. В заключение, оптималното предизвикателство, изборът как да се справим с действеността и смисловата обратна връзка са основните фактори, които водят до засилване на очакванията на хората, че упоритата работа в действеността им ще доведе до вътрешни резултати в рамките на личните им интереси, субективно възприеманата компетентност и чувство за автономност. Това са факторите, които продуцират очакванията за вътрешна удовлетвореност и удоволствие.

Както по-горе споменахме, на хората по природа е свойствено вътрешното мотивиране, стремежът към чувството за ефективност и автономност. Ученето при малките деца притежава свои вътрешни награди - децата удовлетворяват любопитството си и развиват чувство за компетентност и ефективност. Същото важи за разнообразните дейности, в които хората се включват в живота си. Вътрешно мотивирани обаче не означава, че те ще извършват всички дейности, които се смятат за важни в рамките на съответното общество. Съществуват и изследвания, които показват, че при оптимални мотивационни условия хората постепенно поемат отговорност за извършването на такива дейности и постепенно започват да цепят завоеванията, ценни за обществото като цяло. Оптималните условия са тези, които улесняват автономността, които отговарят на междуличностните взаимоотношения и които продуцират компетентност.

В заключение, мотивацията е функция от очакванията, че поведението ще доведе до определен резултат с психологическа ценност за човека. При липса на което и да е от двете - ако поведението не води надеждно до резултат или те не са ценни за човека - няма да има интенционалност, а следователно и мотивация. Ако съществува съответствие между поведението и значимите външни резултати, човек ще бъде външно мотивиран. Ако тези външни резултати се използват по изключително директивни, контролиращи и критични

начини, те ще блокират постигането на вътрешно удовлетворение, на чувството за автономност и компетентност и по този начин ще препятстват вътрешната мотивация. Ако изпълнението на дейността и независимостта не са значими в даден социален контекст, вътрешната мотивация ще бъде ограничена още повече.

Проблемът за провокирането на вътрешната мотивация е твърде сложен. Вътрешните за човека резултати могат да бъдат блокирани от контролирани ситуации, където други хора поставят изискванията, вследствие на което се ограничава вътрешната мотивация. Обратното обаче не е вярно. Вътрешната мотивация не може да бъде наложена от един човек на друг, тя трябва да бъде възпитавана. Другите хора могат да създадат контекст, който да позволява вътрешната мотивация да процъфтява, а именно контекст с оптимално предизвикателство, избор и смисловна обратна връзка, но те не могат да я накарат да се развива. Учителите, мениджърите и други могат да подкрепят автономността и да окуражават човека да извърши избор и да поема отговорност, но те трябва да бъдат търпеливи. Вътрешните резултати - чувството за интерес, удоволствие, компетентност, удовлетвореност и автономност - се появяват спонтанно, когато човек е поел инициатива, извършил е подобрене, научил е нещо ново или е постигнал някаква цел. Това натрупване на личен опит се появява само когато има възможности за него, само когато човек се чувства достатъчно свободен да се включи в дейността изцяло.

Когато човек дълго време е бил подложен на контрол от средата и е притежавал усещане за ограничена лична свобода, за него е особено трудно създаването на благоприятни условия за усиливането на вътрешната мотивация. Необходимо е време постепенно да се научи да поема отговорност. Ако просто премахнем контрола върху хората, които са израснали в такива условия и са загубили вътрешната си мотивация и инициативност, ние ще ги объркame и те ще бъдат несигурни в поведението си. Тъй като тяхното поведение е било постоянно мотивирано чрез външен контрол, след неговото премахване те могат да бъдат мотивирани слабо или въобще да не бъдат. Ако групи, организации или цели общества се опитат да извършат промени в по-широк мащаб, като изведнъж премахнат контрола, може да настъпи хаос. Нещо повече, контролът поражда чувство на недоверие. Така че когато той се премахне, хората не само че ще се объркат и няма да знаят как да се държат, но и твърде вероятно е да станат подозрителни и да не вярват веднага на обещания и предоставени възможности.

Движенietо към по-силна вътрешна мотивация и себеопределение е процес на личностно развитие, в който хората се научават да

ценят откритията, постиженията, ефективността и започват да вярват, че тяхната дейност няма да бъде потискана и контролирана. Това е бавен процес и най-добре е да се възприема като дългосрочна позитивна промяна в организациите и в обществото. За кратък период, когато контролът е премахнат, индивидуалните инициативи и постижения не са толкова стабилни, но постепенно, ако има условия за това, те се утвърждават.

Влияние на родителите

В изложеното по-горе обърнахме внимание главно на две ситуации, а именно училищата и трудовите колективи, които са важни за развитието и благополучието на обществото. Набляга се върху това, колко е важно учителите и мениджърите да подкрепят автономността на техните ученици или работници. По-ново проучване по домовете разглежда променливи, които влияят върху развитието на детето - развитие, което може да води до съглашателство, зависимост и пасивност или инициативност, независимост и активност. Изследването показва, че когато родителите подкрепят автономността у децата си в домашни условия, те могат да бъдат база у младите хора, която ще им позволи да реагират положително на автономната подкрепа в училище или в работата.

Изследването на родителските въздействия (Ryan, R.M. and Linch, J., под печат) установява факта, че взаимоотношението родител-дете е динамично и трябва да се променя в зависимост от актуалните задачи на развитието. Така например в процеса на израстването на децата родителите трябва да остават постоянно включени във взаимоотношения с тях, да полагат грижи за тях и да окуражават повишената независимост и отговорност у децата. Взаимоотношенията с родителите представляват база за сигурност, благодарение на която младите хора завладяват нови сфери по независим път. Иещо повече, ако младежите успешно поддържат балансирани взаимоотношения с родителите си, чувстват сигурност чрез привързаността си към тях, но също така и независимост в дейността си, те ще развият не само база за автономност и поемане на отговорност в училище и на работа, но също така и чувство на уважение към другите и взаимност при автономията във взаимоотношенията помежду си. И обратното, липсата на баланс между емоционалната близост и индивидуалността във взаимоотношенията на децата с родителите, предизвикана или от пренебрегването на децата от родителите, или от прекомерната включеност и контрол върху децата, може да покаже отрицателни ефекти върху личностното развитие на децата, по-специално върху способността им за

реализиране на контакти извън семейството и върху адаптацията им към просоциалните условия.

Голяма част от последните изследвания в нашата лаборатория обръщат внимание на влиянието на родителите върху приспособяването на подрастващите и развитието на автономност (Grolnick, W.S. and Ryan, R.M., in press). Като използват метода на интервю с родителите, Grolnick и Ryan намират, че родителите, които ценят автономността у децата, които са способни да се съобразяват с перспективата на децата и им посвещават определено време, са важен предиктор за тяхната саморегулация и приспособяване. В аналогично проучване Avery и Ryan (1988) използват проективен метод за измерване на манифестираната родителска грижливост в средна детска възраст в градовете и установяват, че децата, които възприемат родителите си като подкрепящи, показват по висока *себеоценка* и самоувереност, а също така и по-добри взаимоотношения с връстниците си, отколкото тези, които възприемат родителите си като по-малко грижовни. От научна гледна точка, тези и други изследвания схващат родителите като променлива, която влияе върху автономността и самоувереността у децата. Нашето най-ново изследване директно разглежда взаимоотношението родител - дете като обяснителна единица. По този начин междуличностните взаимоотношения при децата, просоциалното поведение и социалното приспособяване се превръщат в области на специален интерес.

По-горе наблагнахме върху това, че хората изпитват потребност да се чувстват автономни и независими. Но те се нуждаят също така от чувство за свързаност с другите - потребност да се чувстват обичани, уважавани, заобиколени с грижи. Оптимално развитие и истинско оптимално функциониране в живота се получава тогава, когато хората откриват баланса между автономността и включеността с другите. В такава балансирана ситуация те се чувстват автономни, същевременно усещат връзката си с другите хора, уважават и тяхната автономност.

В настоящото изследване използвахме тези идеи, за да характеризираме различните типове взаимовръзки между родители и деца, които повлияват върху развитието на децата и задават рамките на функционирането им като възрастни. Характеризирането на взаимоотношенията разглежда, от една страна, баланса между детските потребности от автономност и връзката с родителите и от друга страна - реакцията на родителите спрямо тези потребности, т.е. родителската подкрепа на автономността, приемането и обичта към децата. Бихме желали да предложим три типа взаимоотношения. *Оптималната свързаност* описва поддържането на емоционално приемане и близост в контекста на осъзната родителска сензи-

тивност и подкрепа в осъществяване задачите на развитието. При отсъствие на родителска подкрепа на индивидуализацията детето може да се отклони от търсенето на автономност, на свързаност с връстниците си и от независимостта с цел да съхрани емоционалната връзка с родителите - ситуация, която наричаме *впримчване*. В контекста на възприето отхвърляне и недостиг на родителско включване детето няма да може да поддържа адекватни емоционални връзки с родителите си и ще придобие усещане за *изолиране*.

Започваме да се натъкваме на факти, че различните модели на взаимоотношение между родителите и младежите детерминират различни типове последици в процесите на индивидуализация. Първото и най-важното, което установихме, е, че младежите, чието взаимоотношения с родителите се характеризират с незainteresованост, ще бъдат по-склонни към изпитване на трудности при развитието на способностите си за удовлетворителни, външни за семейството взаимоотношения. Когато почувствуваат, че са отхвърленни или са останали без подкрепа от родителите си, тези млади хора могат да проявят съпротива и нежелание да снемат защитите си, да развиват по-дълбоки и по-открити отношения с другите. Такива деца ще имат трудности във взаимоотношенията, но те по-скоро ще се характеризират с липсата на самоувереност и автономност във външните за семейството контакти и постоянно ще продължават да разчитат на възрастните, на одобрението на родителите дори и в средна възраст. Младежите с оптимален баланс във взаимоотношенията като цяло ще бъдат ориентирани към доверително общуване, открита връзка с другите, където не се включва загубата на автономност и индивидуалност.

Както споменахме, разработването на проблемите на оптималните взаимоотношения между родители и деца е в своето начало. Въпреки това става ясно, че правилното съчетаване на автономност и взаимосвързаност в отношенията между родители и деца е не само основа за създаването на добри отношения с връстниците, но също така е важно за развитието на инициативност и активност, необходими за личните постижения, които пък от своя страна са основа за постиженията на обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

- Amabile, T.M. (1983). *The Social Psychology of Creativity*. New York, Springer-Verlag.
- Atkinson, J.M. (1964). *An Introduction to Motivation*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
- Avery, R.R. and Ryan, R.M. (in press). Object Relations and Ego Development:

- Comparison and Correlates in Middle Childhood. *Journal of Personality*.
- Benware, C. and Deci, E.L. (1984). Quality of Learning with an Active Versus Passive Motivational Set. *American Educational Research Journal*, 21, 755-765.
- Deci, E.L., Schwartz, A.J., Sheinman, L. and Ryan, R.M. (1981). An Instrument to Assess Adults' Orientations Toward Control Versus Autonomy with Children: Reflections on Intrinsic Motivation and Perceived Competence. *Journal of Educational Psychology*, 73, 642- 650.
- Grolnick, W.S. and Ryan, R.M. (1987). Autonomy in Children's Learning: An Experimental and Individual Difference Investigation. *Journal of Educational Psychology*.
- Grolnick, W.S. and Ryan, R.M., (in press). Parent Styles Associated with Children's Self-regulation and Competence in School. *Journal of Educational Psychology*.
- Lewin, K. (1938). The Conceptual Representation and Measurement of Psychological Forces. Durham, NC: Duke University Press.
- McGraw, K.O. and McCullers, J.C. (1979). Evidence of a Detrimental Effect of Extrinsic Incentives on Breaking a Mental Set. *Journal of Experimental Social Psychology*, 15, 285-294.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement. *Psychological Monographs*, Vol. 80, No. 1, 1-28.
- Ryan, R.M. and Lynch, J. (In press). Emotional Autonomy Versus Detachment: Revisiting the Vicissitudes of Adolescence and Young Adulthood. *Child Development*.
- Seligman, M.E.P. (1975). Helplessness: On Depression, Development and Death. San Francisco: Freeman.
- Vroom, V.H. (1964). Work and Motivation. New York: Wiley.
- Zuckerman, M., Porac, J., Lathin, D., Smith, R., and Deci, E.L. (1978). On the Importance of Self-determination for Intrinsically Motivated Behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, 443-446.

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

ПСИХОСЕМАНТИЧНА ВАЛИДИЗАЦИЯ НА ЛИЧНОСТОВИ ВЪПРОСНИЦИ

Енчо Герганов, Никола Атанасов *

PSYCHOSEMANTIC VALIDITY OF PERSONALITY TESTS

Encho Gerganov, Nikola Athanasov

The problem of unequivocal semantic decoding of personality test items is discussed. Specifically, it is pointed out that the semantic structure put into the questionnaire by the researcher might not be the same as that decoded by the respondent. On that ground, it is argued that we need to test the so-called semantic validity of the test. The latter is considered as the degree of overlap between the theoretical structure of the test as implied by its subscales or dimensions and the semantic categories used by the respondent when he/she decodes the meaning of each item. Some statistical methods for identification of those categories are suggested. The usefulness of applying such kind of analysis is demonstrated on some empirical data.

1 Психосемантичен подход към вербалните тестове за изследване на личността. Теория

1.1 Теоретични основания за обосноваването на психосемантична валидност на личностови въпросници

Теориите на личността обикновено постулират множество нейни качества, черти и свойства, част от които са екстензивни (количествено оценяеми). Личностовият въпросник се разработва с цел да измерва тези свойства. От една страна, той служи на психодиагностичната практика, където чрез него се установяват индивидуални или групови различия, а от друга страна е средство за верификация на хипотези. В последната му функция личностовият въпросник може да се разглежда като операционален аналог на базови променливи (теоретични конструкти), включени в теорията, от която по

* Енчо Герганов - проф., Институт по психология, БАН; Никола Атанасов - н.с. Институт по психология, БАН. Изказваме най-сърдечна благодарност на Димитър Шетински и Ангел Величков от Института по психология при БАН за конструктивните бележки и предложения към първия вариант на статията. Особено признателни сме на Чавдар Кискинов, също от Института по психология при БАН, който ни обърна внимание върху хипотезата за систематични изкривявания на оценките и дискусията по нея. Благодарение на ценната информация, която той любезно ни предостави, преработихме основно и обогатихме съществено статията, докато стигнем до окончателния ѝ вариант.

дедуктивен път се извеждат следствията–хипотези. Технологията за операционализация на теоретичен конструкт до равнището на въпросник за измерване на съответното личностово свойство може да се представи най-общо така.

Когато построи системата от научни понятия и формално логическите отношения между тях, психологът определя кои от постулираните в теорията количествени свойства могат да се операционализират и измерват чрез личностов въпросник. След това на белязва онези прояви в поведението на личността, онези чувства, преживявания, нагласи, постъпки, действия и т.н., които според теорията имат пряко отношение към даденото свойство и ги описва чрез множество езикови изрази – твърдения. Тъкмо тези изрази са айтемите в личностния въпросник. Най-често айтемите се представляват като дихотомни. Изследваните лица (по-нататък ИЛ) приемат определено твърдение, ако преценят, че наистина постъпват така, че имат такива преживявания или изпитват такива чувства, и получават 1 точка. В противен случай те го отхвърлят и айтемът им носи 0 точки. Когато отговорят на множество дихотомни айтеми, ИЛ ще получат редици от единици и нули, на основата на които се построява числовска скала. На всяко ИЛ се приписва стойност от тази скала, за да се означи какво количество от даденото свойство е характерно за него.

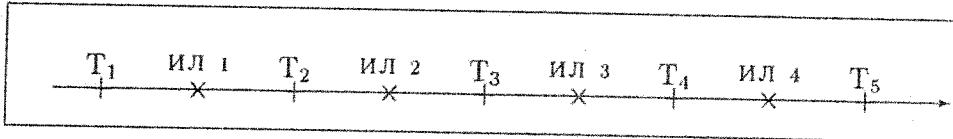
Преходът от отговорите на ИЛ към числовска скала се осигурява от две различни психометрични теории – теория на тестовете (Gulliksen, 1950; Cronbach, 1965; Guilford, 1954) и теория на скалограмния анализ на Гутман (или вероятностното й разширение в теорията на латентно-структурния анализ на Лазарсфелд) (Torgerson, 1958; Coombs, 1964).

Според теорията на тестовете по-големи количества свойство притежават онни ИЛ, за които са характерни по-голям брой негови прояви. Когато се проведе изследване чрез специално разработен въпросник, тези ИЛ ще отговорят положително (според ключа) на повечето айтеми и ще получат висок суров тестов бал.

В теорията на скалограмния анализ пък се допуска наличието на латентен континуум на съответното личностово свойство. В зависимост от интензивността на свойството, която твърденията (айтемите) изразяват чрез семантиката си, те са отнесени към различни точки на континуума. ИЛ също се различават по количеството свойство, което притежават. Следователно точки от същия континуум се съпоставят и на ИЛ (фиг. 1).

При положително насочен континуум едно ИЛ ще се съгласява с всички твърдения наляво от неговата точка (ще получава от тях единици) и ще отхвърля твърденията отляво (ще получава за тях

Фигура 1: Латентен континуум на хипотетичното личностново свойство X с точките на пет твърдения ($T_1 - T_5$) и четири ИЛ (ИЛ 1 - ИЛ 4)

нули). Например ИЛ 3 (фиг.1) ще се съгласи с твърденията T_1 , T_2 и T_3 и няма да приеме твърденията T_4 и T_5 , т.е. неговата редица от единици и нули, съответстваща на наредените айтеми, ще бъде 11100.

Латентният континуум може да се разкрие чрез алгоритмите на скалограмния анализ, което означава да се намери наредбата както на ИЛ, така и на айтемите, като се тръгне от положителните и отрицателните отговори, дадени от множество ИЛ на всички айтеми в теста. Колкото едно ИЛ е по-надясно на континуума (позиция, която се установява чрез скалограмния анализ), толкова по-голямо количество свойство притежава.

Като илюстрация на направените дотук теоретични разсъждения нека да вземем въпросника на Х.Ю. Айзенк и С.Б. Айзенк (Паспаланов, Шетински и Айзенк, 1984). В теорията на личността, предложена от Х.Ю. Айзенк (вж. напр. Айзенк, 1987), екстраверзията е една от базовите променливи със статут на теоретичен конструкт, който се намира в определени формално-логически отношения с други понятия като невротизъм, психотизъм и т.н. Когато този конструкт трябва да се операционализира, първо се набелязват такива прояви на личността, които характеризират типичния "екстраверт". Той е „социабилен, обича събирания и шумни компании, нуждае се от хора, на които да говори“ и т.н. (Паспаланов, Шетински и Айзенк, 1984, с.280). По-нататък това се изразява чрез въпроси, на които Ил трябва да отговарят. Ето трите основни звена във веригата на операционализацията: 1) теоретичен конструкт: екстраверзия, 2) преживяване или видима проява на базовата променлива екстраверзия: „Екстравертът се нуждае от хора, на които да говори“, 3) операционален аналог (изразяване във вид на въпрос) - един от айтемите на теста EPQ: „Приказлив, словоохотлив човек ли сте?“

Във връзка с прехода от теоретичните конструкти към операционалните им аналоги, върху които се изграждат личностовите въпросници, възниква твърде съществен проблем. Дали набеляза-

ните прояви на дадено свойство, обхванати от въпросника, наистина покриват теоретично постулираното съдържание на съответното понятие? Това е въпросът за валидността на теста спрямо теоретичния конструкт (тъй наречената конструкт-валидност). Психометриците ѝ обръщат голямо внимание, защото от нея зависи доколко осмислена е процедурата на измерване, а оттук и доколко адекватна проверка на следствия от теорията може да се извършива чрез съответният тест.

При следващото звено от веригата на операционализацията — езиковото изразяване на набелязаните прояви на свойството — възниква друг проблем. Естествено е да се зададем въпроса: дали когато четат определено твърдение, ИЛ ще извлекат същия смисъл, който съставителите на теста са вложили в него? Това вече е психосемантичен проблем, който се разглежда в психолингвистиката. Психосемантичните теории за значението са насочени към семантичната памет на човека, където се съхранява смисълът на езиковите изрази. Сега науката разполага с дълбокосъдържателни модели, които обясняват структурите и процесите в семантичната памет (Линдсей и Норман, 1974; Клацки, 1978; Герганов, 1987; Anderson and Bower, 1973; Anderson, 1976 и др.). Нещо повече, вече са разработени експериментални процедури и алгоритми, чрез които тези семантични структури могат да се разкриват, като се използват съждения на ИЛ за смислово сходство между думи и изрази (Гергацов, 1987; Петренко, 1983; Шмелев, 1983 и др.). В светлината на психосемантиката по-горе верига на операционализация, която започва от теоретичните конструкти и стига до тестовите айтеми, трябва значително да се усложни. Преформулирани на езика на психосемантичните теории, звената на тази верига ще изглеждат така.

Теоретичният конструкт от концептуалната система (първо звено) се превежда в семантични структури (второ звено), които се предават чрез конкретни езикови изрази - айтеми (трето звено). Тук завършва процесът на семантичното кодиране. При тестирането ИЛ четат (или слушат) езиковите изрази (четвърто звено), като извличат вложените в тях семантични структури (пето звено) и ги интерпретират в личностнооценъчен план (шесто звено), за да отговорят с „да“ или „не“ (седмо звено). Семантичното декодиране на айтемите завършва при петото звено. Шестото и седмото звено имат отношение към тестовата ситуация. Тук ИЛ вземат решение какво поведение да следват, когато отговарят на един или друг айтем.

Въпросът, който ни интересува, е свързан с характера на отношенията между семантичните структури, които съставителят на

теста е вложил в айтемите (кодиране) и семантичните структури, извлечени от тях от ИЛ при тестирането (декодиране). Досега имплицитно се е приемало, че съществува еквивалентност между вложените в айтемите и извлечените от тях семантични структури. Доколкото ни е известно обаче, тази еквивалентност не е потвърждавана експериментално. Тъкмо тя според нас определя един нов вид валидност, която ще наречем психосемантична валидност на личностовите въпросници. За нейното експериментално изследване е необходимо:

1. да се разкрият семантичните структури, които съставителят на теста е вложил в айтемите;
2. да се установи какви семантични структури ИЛ извличат от същите айтеми;
3. да се измери степента на близост между вложени и извлечени семантични структури.

Колкото семантичните структури, които ИЛ извличат от айтемите, са по-близо до реално вложените, толкова по-голяма е психосемантичната валидност на съответния личностов въпросник. Както вече посочихме, в психосемантиката са разработени експериментални процедури за разкриване на семантичните структури на основата на съждения за смислово сходство, които експерти или ИЛ от релевантната група дават за всеки два айтема. Благодарение на тези процедури и алгоритмите за анализ на данните, получавани чрез тях, психосемантичната валидност може да се оценява количествено.

В традиционната психометрия се използват главно три стратегии за подбор на айтемите и конструиране на скалите: 1) рационална, 2) емпирична и 3) факторноаналитична (Lienert, 1969). В първия случай специалисти правят съдържателен анализ на айтемите и извършват подбора на основата на логически критерии, във втория селекцията на айтемите се прави по емпирични параметри, получени чрез анализ на отговорите на ИЛ, а в третия - чрез факторен анализ на интеркорелационната матрица на айтемите, построена по отговорите на тестираните ИЛ.

Факторноаналитичната стратегия на подбор има някои външни прилики с предлаганата тук процедура на психосемантична валидизация. Наистина, за да отговорят на въпросите, ИЛ трябва да ги разберат, т.е. да извлекат от тях адекватните семантични структури. Чрез факторен анализ на айтемите по резултатите от тестиране на голяма извадка ИЛ се разкрива факторната структура на теста,

която би трябвало да отразява концептуалната му структура. В общия случай обаче концептуалната структура на теста може и да не съответства напълно на семантичните структури на айтемите. От своя страна концептуалната структура би могла да се „изкриви“ при шестото и седмото звено, които отделят семантичното декодиране на айтемите от отговорите на ИЛ, защото приемането или отхвърлянето на едно твърдение зависи както от действието на семантичните процеси, така и от действието на други фактори, като например способността на ИЛ да се самооценяват, склонността им да дават социално желателни отговори и др.

Предложената в това изследване психосемантична процедура за валидизация е насочена направо към петото звено от психодиагностичния процес, т.е. пряко към семантичните структури, които ИЛ извличат от айтемите. При това шестото и седмото звено се изключват напълно, защото оценките на смислово сходство между айтемите нямат отношение към механизмите на социалната желателност, чито пък към личностовите характеристики на ИЛ, а са свързани изцяло с познавателната и езиковосимволната дейност на човека. Ето защо ние смятаме, че описанияят тук метод дава възможност да се провери дали ИЛ извличат „в чист вид“ семантичните структури, които се съдържат в айтемите, т.е. дали разбират точно смисъла на въпросите. Адекватната семантична интерпретация на въпросите е една от най-важните предпоставки за получаването на валидни отговори.

В такъв смисъл психосемантичната валидизация би могла да се разглежда и като стратегия за подбор на айтемите. Въпроси, които покажат по-ниска психосемантична валидност, би трябвало да отпаднат от съответната скала.

1.2 Хипотеза за систематични изкривявания при тестиране чрез личностови въпросници

Като резултат от интензивното развитие на когнитивната психология, през последните двадесет години възникнаха важни методологически проблеми, свързани с използването на личностови въпросници за верификация на теоретични модели, които описват структурата на личността. Някои от тези проблеми засягат разгледаните по-горе психосемантични процеси на кодиране и декодиране при разработката и приложението на психодиагностичен инструментариум. Особело оживени научни дискусии предизвика хипотезата за систематични изкривявания на оценките при тестиране чрез личностови въпросници, предложена от Шуидър и Дандрейд (Представяне на хипотезата: Shweder, 1977; Shweder and D'Andrade,

1980; Shweder, 1981 и др. Критика: Lamiell, Foss and Cavenee, 1980. Отговор на критики: Shweder, 1980; Shweder and D'Andrade, 1979 и др.). Тъй като тази хипотеза има пряко отношение към психосемантичната валидизация, ще се спрем по-подробно върху същността ѝ, ще отбележим вярки следствия, които произтичат от нея и ще посочим възможностите за експерименталната им проверка. Хипотезата е формулирана най-точно и е изяснена най-пълно и задълбочено в статиите „Факт и артефакт при възприемане на личностовите черти: Хипотезата за систематични изкривявания“ (Shweder, 1981) и „Хипотезата за систематични изкривявания“ (Shweder and D'Andrade, 1980). За да се приближим до основните идеи на цитираниите статии, трябва да се върнем към някои теоретични разсъждения в предишния раздел.

Както вече посочихме, личностовият въпросник се разработва с цел да измерва определен брой независими свойства, които са включени в теоретично постулираната структура на личността. В процеса на операционализация на теоретичните конструкти психологият набелязва множество постъпки, действия, чувства, преживявания и т.н. в живота на човека, които според теорията би трябвало да са конкретните прояви на съответното свойство. Ако теоретичният модел описва адекватно структурата на личността, обособените поведенчески прояви на едно и също свойство ще корелират помежду си, т.е. ще се срещат заедно при едни и същи ИЛ и няма да ги има при други. Една от задачите на изследването чрез разработения въпросник е тъкмо в това - да се разкрие структурата от независими свойства на основата на корелациите между множеството поведенчески прояви, зададени чрез съответните айтеми и да се установи доколко тя съответства на теоретично постулираната.

Как се събира емпирична информация за това, кои поведенчески прояви са характерни и кои не са за всяко ИЛ от достатъчно голема представителна извадка? От гледище на психодиагностичната практика отговорът на този въпрос е ясен. Необходимата емпирична информация се получава от ИЛ, които се самооценяват, като отговарят с „ДА“ или „НЕ“ на дихотомните айтеми в съответния личностов въпросник. По-рядко, главно в психиатричната практика, се прилага процедура, когато експерти (клинични психологи) оценяват пациентите по същия въпросник. На пръсти се броят обаче публикациите, в които се описва трета процедура за оценка, а именно - оценяваният извърши систематични наблюдения върху поведението на ИЛ, действащи в естествени условия, като регистрира уточнените предварително конкретни поведенчески прояви веднага след като ги забележи в хода на наблюдението.

За да отговорят дали зададените поведенчески прояви са харак-

терни за ИЛ, в първите два случая оценяващите се обръщат към паметта си, където би трябвало да се пазят спомени за множество жизнени ситуации, в които са наблюдавани съответните действия, постъпки, преживявания и т.н. на оценяваните индивиди. Това е немоверно трудна задача. И тук стигаме до първата предпоставка в хипотезата за систематични изкривявания.

Оценяващите попълват личностовия въпросник при затруднени паметови условия, в резултат на което допускат грешки. Все още това е напълно естествено, защото грешките съпровождат всяка операционална процедура. Следващата предпоставка се отнася до характера на тези грешки.

Както е известно от общата теория на измерванията, грешките могат да бъдат случаини и систематични. Според разглежданата хипотеза в отговорите на ИЛ, които оценяват други или се самооценяват чрез личностов въпросник, преобладават систематичните грешки. Тъкмо това води до систематични изкривявания в оценките на ИЛ. Възниква естественият въпрос. Какъв е източникът на систематичните грешки? Може ли да се изучи системата, която ги поражда, така че да се предсказва техният вид? Тези въпроси са насочени към най-съществената идея в хипотезата на Шуидър и Дандрад.

На основата на познавателния им опит в процеса на приобщаване към съответните етнокултурни стандарти и стереотипи при усвояване на родния език в семантичната памет на индивидите от дадена езиково-културна общност се формират когнитивно-перцептивни, концептуални, семантични структури, които са субективни образи на обективни реалности. Тези структури са основният източник на съжденията за смислово сходство между езиковите изрази (Герганов, 1987). Според разглежданата хипотеза те са източникът и на систематичните изкривявания в оценките при тестиране с личностов въпросник. Процесът на изкривяване се обяснява така.

Поради големите затруднения да се намерят в паметта сведения за толкова много поведенчески прояви (например българската адаптация на EPQ - личностовият въпросник на Айзенк - съдържа 86 айтема), започва да работи твърде икономична стратегия на търсене, опираща се на съществуващите концептуални, семантични структури, до които има лесен достъп. Както ще видим по-нататък, многообразието от 86 езикови изрази в EPQ е сведено до 4-5 концептуални структури в семантичната памет на българите. Когато попълва въпросника, оценяващият отговаря еднотипно на айтемите, намиращи се в една и съща концептуална структура, т.е. които са близки по смисъл. Следователно вместо да търси данни за 86 различни поведенчески прояви, механизъмът за отговори се отпра-

към
тво
ния,
не-
вка
дне-
Все
ся-
ася
ите
ата
мо-
ите
ки-
на
ги-
са
и
ца-
три
от
еп-
ни
из-
за-
еч-
ие
ка.
де-
та
р-
на
ни
зк,
он-
то
и-
то
86
и-

вя към няколкото готови концептуални, семантични структури, към които се отнасят дадените айтеми. Така две неща могат да се окажат съвсем близки в семантичната памет, да принадлежат на една и съща концептуална структура, но да са твърде далечни в реалната структура на личността. Например „агресивност“ и „доминантност“, от една страна, „критичност“ и „несъгласие“, от друга, могат да са свързани в нашата памет, но не и в организацията на личността (Shweder, 1981). Когато се самооценяваме като критични, ние си даваме и оценка, че често изразяваме несъгласие не защото сме наблюдавали в себе си и двете качества, а защото те са концептуално близки в паметта ни. В реалното ни поведение може да се е проявявало само едното, а другото да ни е чуждо. Оценките и по двете качества обаче зависят от смисловата им близост. Тъкмо в това е същността на хипотезата за систематични изкривявания на оценките при тестиране чрез личностови въпросници.

Следствията от тази хипотеза могат да се проверят експериментално, ако се установи, първо, доколко всеки две поведенчески прояви са концептуално близки, второ, доколко корелират при оценяване чрез личностов въпросник и, трето, доколко се срещат заедно при непосредствена регистрация в хода на систематични наблюдения върху поведението на оценяваните.

Концептуалната близост се измерва в психосемантичен експеримент на основата на съждения на ИЛ за смислово сходство между всеки два айтема (вж. по-горе). Корелациите между същите айтеми се изчисляват по резултатите от тестиране като част от широко разпространения айтем-анализ. Относителната честота, с която две постъпки, зададени пак чрез тези айтеми, се появяват заедно при едни и същи ИЛ, се определя от протоколите на непосредствените систематични наблюдения. И в трите случая получаваме матрици на близости. Шуидър нарича първата матрица на концептуалната свързаност, втората - матрица на оцененото поведение, а третата - матрица на реалното поведение (Shweder, 1981).

От хипотезата за систематични изкривявания следва, че матрицата на оцененото поведение ще корелира повече с матрицата на концептуалната свързаност, отколкото с матрицата на реалното поведение. Естествено е също да се очаква ниска корелационна зависимост между последните две матрици. За да проверят експериментално тези следствия, Шуидър и Дандрод провеждат следното изследване.

От дванадесетчасов телевизионен сериал, създаден по многочасови документални видеозаписи на моменти от всекидневието на четиричленно семейство, те избират половинчасов епизод, в който има разнообразни прояви на междуличностови отношения, бо-

гат спектър от постъпки, реакции, действия, преживявания и др. Трима експерти получават инструкция да гледат епизода и да отбелязват за всеки член на семейството всяка една от предварително зададени 16 поведенчески прояви веднага след като я наблюдават в конкретно завършено действие. Ето някои от тези поведенчески актове: информира, задава въпрос, обяснява, шегува се, прави забележки, изразява съгласие, изразява несъгласие, съветва, прави предложение, поддържа предложение и др. Експертите трябва да спират видеозаписа след завършено според тях действие и да регистрират съответните прояви на всяко оценявано лице в епизода. Те са сегментирали независимо един от друг половинчасовия епизод средно на 369 завършени действия. При това е наблюдавана висока степен на съгласие между оценяващите спрямо границите и броя на сегментираните действия. По протоколите от този вид наблюдение е получена матрицата на реалното поведение. Използваната процедура за числово оценяване на близостта между два поведенчески акта може да се илюстрира така.

Да вземем категориите „задава въпрос“ и „прави предложение“. Четирите действащи лица веднъж са подредени по процента (среден процент от тримата експерти) на случаите, когато са задавали въпрос, и втори път - по процента на случаите, когато са правили предложение. Кофициентът на рангова корелация по Кендал между двете ранжировки се приема като чисрова оценка на близостта между тези категории. По аналогичен начин е изчислена корелацията за всеки две от предварително зададените поведенчески прояви.

Във втори независим експеримент, в който според изследователите оценяването се извършва при затруднени паметови условия, епизодът е бил проектиран на 20 студенти със задачата да го изгледат внимателно и накрая да оценят четирите действащи лица по същите 16 категории. Оценяващите е трябвало да отговорят на въпроси от вида: „Колко пъти лицето А направи предложение, зададе въпрос и т.н. на другите?“ В случая е използвана 7-бална скала за оценяване честотата, с която са се появили дадените постъпки (1 - нито веднъж; 7 - много пъти). Като резултат от експеримента всяко действащо лице е получило по 20 оценки за всяка поведенческа проява. Отново е приложена процедурата на ранжиране както в предишния случай и кофициентът на рангова корелация по Кендал се взема като измерител на близостта между две поведенчески прояви. Така пък е получена матрицата на оцененото поведение.

И накрая, 10 студенти е трябвало да скалират смисловото сходство между всеки два израза, с които са зададени поведенческите прояви, използвани в предходните експерименти, по числова ска-

ла със следния размах: „напълно съвпадащи по значение“ (+100) - „изцяло противоположни по значение“ (-100). Средните скалови стойности за съответните двойки изрази формират матрицата на концептуалната свързаност.

В заключителния етап на изследването Шуидър и Дандрад изчисляват коефициентите на корелация между всеки две матрици. Матрицата на оцененото поведение се намира във висока корелационна зависимост с матрицата на концептуалната свързаност ($r = 0,75$), докато коефициентът на корелация между матрицата на оцененото поведение и матрицата на реалното поведение ($r = 0,22$), от една страна, и матрицата на концептуалната свързаност и матрицата на реалното поведение ($r = 0$), от друга страна, е много нисък. Тези резултати потвърждават следствията от хипотезата за систематични изкривявания. Оттук авторите на описаните експерименти правят някои важни методологически изводи за изследванията чрез личностови въпросници. По-специално те подчертават, че ако трябва чрез личностов въпросник да се провери дали теоретично постулираната структура на личността съответства на факторната структура, изведена чрез факторен анализ на айтемите по данни от тестирането на достатъчно голяма по обем представителна извадка от ИЛ, с пълен успех това може да се направи много по-икономично и по-лесно, като се разкрие концептуалната структура на матрицата на смислова близост между същите айтеми, получена в психосемантичен експеримент с участието на 50-100 ИЛ. Изводът, че факторните структури, които се разкриват чрез личностови въпросници, използвани според процедурите на досегашната психодиагностична практика, не отразяват реално съществуващи интегрални свойства на личността, а концептуални структури, формирани под въздействието на етнопсихолингвистични стереотипи, е твърде пессимистичен и трудно може да се приеме, без да се отговори на множество други въпроси. Естествено възниква възражението: „Нима концептуалните структури в областта на човешкото поведение не отразяват никакъв познавателен опит, закрепен с изразните средства на езика?“ Шуидър и Дандрад правят опит да излязат от това затруднение, като изтъкват, че някои концептуални структури, за които се е развила богата система от езикови форми, са прескриптивни (нормативни), а не дескриптивни (описателни). Тези езикови изрази осигуряват „модели за“ поведение, а не „модели на“ поведение. „Нашите думи за категорийни личностови черти изпълняват много ненаучни функции - пишат те. - Думите, означаващи качества на личността, се използват да се внушават постъпки („бъди смел“), да се забраняват постъпки („не бъди толкова зависим“) и да се въздейства върху другите как да

постъпват. Вербалните етикети на личностовите черти и разговорите за свойствата на личността са много по-приемливи в реториката или във функцията да регулират, отколкото във функцията да описват и да предсказват" (Shweifer and D'Andrade, 1979, с. 54). Разбира се, Шуйдър и Даандрад не отричат напълно, че като резултат от колективен познавателен опит може да се стигне и до вярно отражение на обективни реалности в междуличностовите отношения, а оттук и до закрепването на съответните концептуални структури в езикови форми. Тъкмо поради това те говорят само за изкривяване на оценките, а не за абсолютната им невалидност.

Както видяхме, съществува голяма близост между теоретичните основи на психосемантичната валидизация и теоретичните предпоставки на хипотезата за систематични изкривявания. И в двата случая се обръща голямо внимание на когнитивните и семантичните процеси в психодиагностиката чрез личностови въпросници. Хипотезата за систематични изкривявания обаче не съмна въпроса за психосемантичната валидизация, защото адекватната семантична интерпретация на айтемите (което е същността на психосемантичната валидност) е в еднаква степен важна както за операционалните процедури, водещи до матрици на оцененото поведение и до матрици на концептуалната свързаност, така и за систематичните наблюдения върху поведението на личността, от които се получават матрици на реалното поведение. В последния случай оценявящият регистрира поведенческите актове според това, как е разбрал съответните айтеми, с които те са зададени.

И така, при психосемантичната валидизация когнитивно-семантичните структури се разглеждат като основа на разбирането, като необходима информационна база, която осигурява смисловата интерпретация на айтемите, а при хипотезата за систематични изкривявания - като източник на систематични грешки в процеса на тестиране чрез личностов въпросник. От методологическо гледище е важно да се знае както каква е психосемантичната валидност на даден личностов въпросник, така и доколко оценките по него са подложени на систематични изкривявания.

В следващия раздел ще опишем експериментални процедури и методи за анализ на получените чрез тях данни, които позволяват да се изследват тези два аспекта на тестирането чрез личностов въпросник.

2 Психосемантичен подход към вербалните тестове за изследване на личността. Експериментални процедури и методи за анализ на психосемантични данни

2.1 Постановка на задачата

От теоретичния анализ на психодиагностичния процес чрез личностови въпросници стана ясно, че когнитивносемантичните, концептуалните структури на айтемите имат пряко отношение както към психосемантичната валидност, така и към семантичните изкривявания на оценките. Ако от семантичната памет на ИЛ се извлекат концептуалните структури, до които водят съответните айтеми, от една страна, ще се установи дали ИЛ разбираят въпросника точно така, както очаква неговият съставител (подстъп към оценка на психосемантичната валидност), а, от друга страна, ще могат да се предвидят систематичните грешки на оценките, които ще получават при неговото използване (подстъп към експерименталната проверка на хипотезата за систематични изкривявания). Ето защо разкриването на тези структури чрез обективни и надеждни операционални процедури е една от най-важните предпоставки за успешното решаване и на двата проблема.

Както вече казахме, концептуалните структури се проявяват в оценките на смислова близост, които се получават на основата на съжденията на множеството ИЛ за смисловото сходство между съответните езикови изрази. В когнитивната психология вече се използват различни методи за измерване на езиковото сходство между езикови изрази, в резултат на което се стига до матрица на близости, чиято структура се разкрива чрез метрични и неметрични алгоритми за анализ и е операционален аналог на дадена концептуална структура в семантичната памет на ИЛ. Ето някои от тези методи (Герганов, Е., 1987):

1. Скалиране по смислова близост. Всеки два израза (айтема) се дават на ИЛ, които трябва да оценят смисловата им близост по n -бална скала;
2. Свободен асоциативен експеримент. Множество ИЛ отбелоязват първата асоциация, която им дойде наум при подаване на съответния айтем. Смисловата близост между двата айтема се измерва чрез броя на общите асоциации, които са предизвикали;
3. Класификация на айтеми по смислово сходство. Като количествена оценка на смисловата близост между два айтема се

взема броят на класовете, в които те са поставени заедно от множество ИЛ и др.

Първият метод е практически неизползваем, защото при количеството айтеми, които обикновено включва един личностов въпросник, броят на различните комбинации по две е много голям и процедурата на скалиране става отегчителна за ИЛ. Например, ако въпросникът съдържа 50 айтема, трябва да се скалира смисловото сходство между айтеми в $1225(50 \times 49/2)$ различни двойки.

Свободният асоциативен експеримент е значително по-лек за изпълнение, но в класическото му приложение като стимули се подават отделни думи и асоциациите на ИЛ обикновено са думи. Когато се подават цели изречения (каквито са тестовите айтеми) обаче, най-вероятно е ИЛ да отговарят с изречения или словосъчетания, а това ще затрудни операционалната процедура за определяне на общите асоциации и ще намали степента на обективността ѝ.

Най-подходяща е третата процедура. Тя изисква нормални условия от ИЛ, дори когато имаме 100-150 айтема. Обработката на резултатите се поддава на алгоритмизация и може да се използва компютър, за да се конструира автоматично матрицата на смислова близост на основата на индивидуалните класификационни решения.

Ако се съди по резултатите от използването на посочените независими операционални процедури за изследване на понятийни системи като отражение на други обекти от реалната действителност, може да се каже, че тези методи са твърде надеждни канали за достъп до семантичната памет. Чрез тях се извлича почти евивалентна информация, а това означава, че те са различни независими изходи на една и съща когнитивна система - семантичната памет на човека, където се съхраняват концептуалните структури, означавани чрез съответните езикови изрази (Герганов и Караджова, 1984; 1985; 1986; Герганов, 1987; Friendly, 1979 et al.). Това пък от своя страна означава, че дадените методи са взаимозаменяеми и всеки от тях може да се използва, за да се извлечат от семантичната памет на ИЛ концептуалните структури, които са обект на проучване.

Задачата на описаното в този раздел експериментално изследване е да разкрие концептуалната структурирана част от айтемите в българската стандартизация на EPQ (Паспаланов, Шетински, Айзенк, 1984). За целта ще използваме метода на свободната класификация. Във връзка с неговия избор се налага да направим някои уточнения.

Методът на свободната класификация се прилага и при изслед-

от

п-
и-
ко
тоиз-
да-
га-
че,
ия,

на

ус-
назва-
ло-
ше-за-
ис-
ъст,
за-
вав-
имимет-
на-
ва,от-
и и-
ич-
нагед-
те в
Ай-
си-
кои

тед-

ване на класификационното поведение (Фрумкина, 1984; Block et al., 1981). В тази парадигма акцентът се поставя върху индивидуалните разлики при класификационните решения, изучават се броят и обемът на класовете, които предлагат отделните ИЛ. Резултатите се интерпретират в светлината на теорията за когнитивния стил, дивергентното мислене, креативността (Block et al., 1981). Това са изключително интересни проблеми и заслужават специално внимание. В тази статия съзнателно ги игнорираме, защото целта ни е съвсем друга - да получим числови оценки за смисловата близост между всеки два айтема. За постигането на тази цел със същия успех можем да приложим и метода на скалиране, който почти няма отношение към проблемите на класификационното поведение. Избрахме метода на свободната класификация само поради това, че е практически по-удобен, когато броят на айтемите е по-голям.

2.2 Експеримент за разкриване концептуалните структури на част от айтемите в българската стандартизация на личностовия въпросник на Х.Ю.Айзенк и С.Б.Айзенк (EPQ)

Българската стандартизация на EPQ е осъществена на високо професионално равнище, като са спазени основните изисквания на класическата психометрична теория за конструиране на психодиагностичен инструментариум. Това дава възможност да правим сравнения и съпоставки на нашите данни с публикуваните резултати от стандартизирането на въпросника в съответствие с поставените задачи, а така също да продължим и с други изследвания, чийто резултати могат да се разглеждат в комплекс с предходните. Тъкмо поради това се насочихме към българската стандартизация на EPQ (Паспаланов, Шетински, Айзенк, 1984).

2.2.1 Методика

Стимули. От българския вариант на EPQ избрахме 24 айтема, така че всяка дименсия (екстраверзия, невротизъм, психотизъм, лъжа) да бъде представена с айтеми, които са най-типични изразители на съответното свойство. На операционален език това означава айтемите да имат най-високи факторни тегла в своята дименсия и минимални - в чуждите. Така от дименсията „екстраверзия“ подбрахме седем айтема, от „невротизъм“ и „психотизъм“ - по шест, а от скалата на лъжата - пет. Айтемите са представени в табл. 1.

Изследвани лица. В експеримента участваха 20 ИЛ на възраст от 24 до 55 години с различно образование и с различни професии. Подобен е съставът на извадката, по която е направена българската стандартизация на въпросника.

Таблица 1. Айтемите от *EPQ*, използвани в психосемантичното изследване.

Скала „Екстраверзия“:

5. Приказлив (словоохотлив) човек ли сте?
10. Можете ли да кажете, че сте доста жив, жизнерадостен човек?
26. Обичате ли често да излизате?
42. Обикновено Ваша ли е инициативата, когато създавате нови приятелства?
50. Лесно ли можете да оживитенякоя скучаща компания?
77. Можете ли да раздвижите едно събиране (гости, забава и т.н.)?
96. Смятат ли Ви другите хора за твърде жив(а), жизнерадостен(на)?

Скала „Невротизъм“:

16. Раздразнителен(на) ли сте?
28. Често ли Ви тревожи чувство за вина?
32. Бихте ли казали, че сте нервен човек?
36. Измъчват ли Ви често съмнения и опасения?
82. Страдате ли от „нерви“?
98. Лесно ли се засягате на някои теми?

Скала „Психотизъм“:

23. Бихте ли приели препарати (лекарства, наркотики и др.), които могат да имат странен или опасен ефект?
 27. Прави ли Ви удоволствие да причинявате болка на хора, които обичате?
 35. Обичате ли да си правите с хората груби шеги („лоши номера“), които понякога наистина могат да им навредят?
 47. Смятате ли, че бракът е нещо отживяло и трябва да се премахне?
 88. Обичате ли да дразните животните?
 93. Бихте ли искали другите хора да се страхуват от Вас?
- Скала „Лъжа“:
37. Като дете винаги ли правехте веднага и без мърморене това, което искаха от Вас?
 61. Винаги ли измивате ръцете си преди ядене?
 73. Винаги ли сте учтив(а), дори и с хора, които са Ви неприятни?
 87. Винаги ли делата Ви отговарят на думите Ви?
 99. Винаги ли сте готов(а) да признаете грешката, която сте направили?
- Заб. Номерата на айтемите съответстват на номерата от вариант I в статията на Паспаланов, Шетински и Айзенк (1984, стр. 289-292).

Процедура. Избраните айтеми от *EPQ* записахме на 24 картончета, които давахме на ИЛ да ги разделят по групи, така че в една и съща група да поставят изрази, които според тях са близки по смисъл. ИЛ имаха право да преразглеждат решенията си, като преместват изрази от една група в друга, да анулират стари групи, да създават нови и т.н. Не се поставяха никакви ограничения както за броя на групите, така и за техния обем. Опитът завършващ едва тогава, когато ИЛ стигне до окончателно решение за броя и състава на групите. Тогава експериментаторът записваше номерата на айтемите във всяка група и разбъркваше старателно картончетата за следващото ИЛ. Експериментът се провеждаше с всяко ИЛ поотделно.

шното

2.2.2 Резултати и обсъждане

Данните от експеримента бяха обобщени в матрица на смислова близост (табл. 2) по алгоритъма на Miller (1971) (Герганов, 1987). В основата на този алгоритъм е залегната идеята, че колкото по-често два израза се появяват в една и съща група, толкова по-голямо е смисловото сходство между тях. В нашия случай максималната оценка за сходство е 20 (когато всички ИЛ са поставили два израза в една и съща група), а минималната - нула (когато никой не ги е поставил заедно).

Таблица 2. Матрица на смислова близост за 24 айтема от българската адаптация на EPQ по свободните класификации на 20 ИЛ

		Айтем																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
		5.	-	10.	17	-	16.	7	6	-	23.	3	2	7	-	26.	7	7	1	0	-	27.	0	0	0	1	2	-	28.	1	2	7	5	2	3	-	32.	5	4	15	8	0	1	6	-	35.	0	0	0	0	4	18	2	0	-	36.	4	4	11	7	2	2	14	8	2	-	37.	0	0	1	1	4	1	2	2	1	1	-	42.	11	11	1	1	8	3	2	1	4	3	2	-	47.	2	2	1	5	0	1	2	1	0	0	1	3	-	50.	12	13	2	0	7	2	0	2	3	2	0	15	2	-	61.	1	1	1	3	2	1	2	0	1	2	8	1	2	2	-	73.	2	2	0	1	1	5	5	1	6	2	5	5	1	4	6	-	77.	12	13	2	0	7	2	0	2	3	2	0	15	2	20	2	4	-	82.	6	3	16	8	0	1	5	19	0	8	2	1	1	2	0	1	2	-	87.	1	1	2	2	3	0	6	1	0	3	8	2	2	0	7	10	0	1	-	88.	1	2	2	0	4	11	3	0	12	2	2	0	1	2	6	4	2	0	2	-	93.	2	2	0	1	3	17	2	1	17	2	1	4	0	3	1	6	3	1	0	10	-	96.	15	17	4	1	7	1	0	4	2	3	1	13	2	14	0	5	14	4	0	1	4	-	98.	7	7	13	4	2	2	8	9	2	11	2	2	1	2	1	2	2	9	3	2	3	6	-	99.	2	1	3	1	3	2	8	2	2	6	6	4	1	1	6	11	1	2	14	12	1	1	7	-
гимат																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
e?																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
поня-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
иха от																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
ита на																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
кар-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
че в																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
изки																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
като																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
групп-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
вър-																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
е за																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
наше																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
злно																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
ше с																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					

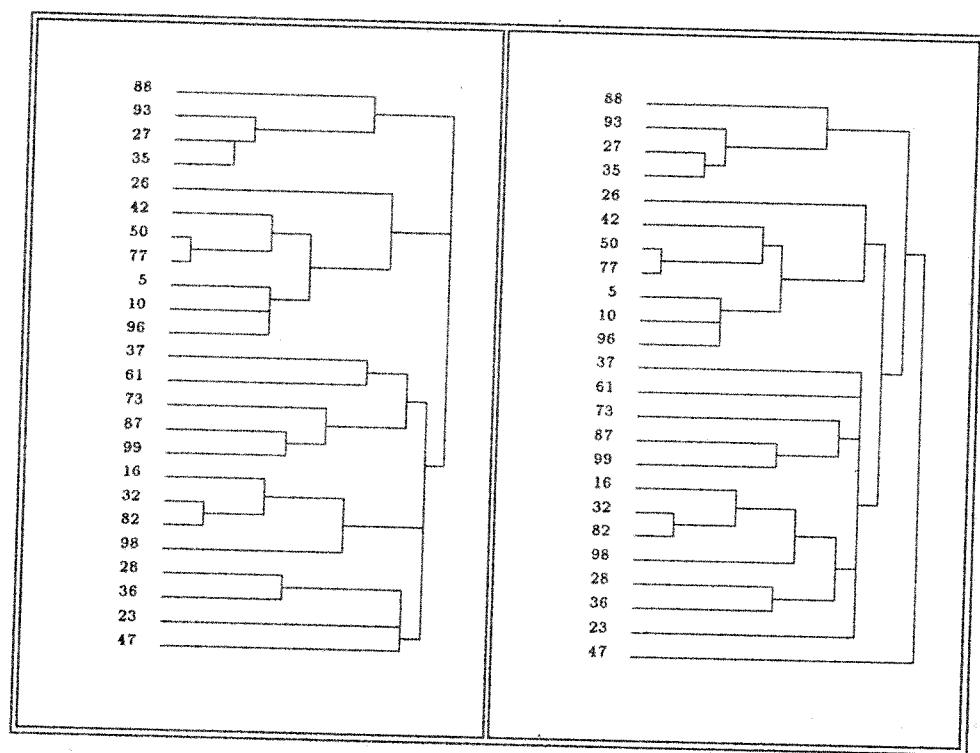
Тъй като ръчното обобщаване на първичната емпирична информация е много трудоемко и времеемко, беше разработена програма на BASIC¹ в съответствие с посочения алгоритъм, така че матрицата на смислова близост беше конструирана с помощта на персонален компютър, в който първичната информация се въведе на равнище групи, получени от отделно ИЛ.

¹Извъншваме най-сърдечна благодарност на Тодор Илиев Тодоров, ученик в Националната математическа гимназия, който разработи и документира тази програма.

Матрицата на съмислово сходство беше обработена веднъж чрез неметричните алгоритми на йерархичния клъстърен анализ и втори път по аналитичните процедури на многомерното психологическо скалиране.

Неметричен анализ на данните в табл. 2. Като резултат от прилагането на йерархичния клъстърен анализ на Johnson (1967) в двата му варианта - *min* и *max* - бяха построени две дендрограми, които са почти еднакви (фиг. 2). От психометричната литература е известно, че когато двата варианта на йерархичен клъстърен анализ водят до почти еквивалентни структури, това говори за много добра организация в системата „източник на емпирична информация - операционална процедура за извличането ѝ - алгоритми за нейния анализ“ (Levett, 1970).

Фигура 2: Дендрограми на 24 айтема, получени като резултат от йерархичен клъстърен анализ на матрицата на съмислово сходство (ляво - вариант *min*, дясно - вариант *max*)

На върховете на дендрограмите са записани номерата на изпол-

и
и

званите айтеми, а на отделните разклонения - дименсиите, от които са взети.

ю
т
в
и,
е
г-
о-
с-
а
-
г

Както се вижда от фиг. 2, най-добре се очертава концептуалната структура на айтемите от дименсията „екстраверзия“. Сравнително компактни, макар и не толкова силно свързани, са представителите на дименсията „лъжа“. Айтемите от дименсиите „психотизъм“ и „невротизъм“ обаче се отнасят към няколко разклонения.

Айтемите, които се отнасят към психотизма, образуват три различни групи, като първата включва четири айтема, а втората и третата - по един. В групата на невротизма се наблюдава тенденция към разделяне на айтемите в две подгрупи - айтеми 32, 82, 16 и 98 в едната и айтеми 28 и 36 в другата. Освен това съвсем ясно се открояват и по-фини групировки в отделните големи разклонения. Например айтемите в дименсията „екстраверзия“ се намират на три клона: 1) айтем 26; 2) айтеми 42, 50, 77 и 3) айтеми 5, 10, 96.

Сега да преминем към метричния анализ на матрицата на смислова близост.

Многомерно психологическо скалиране на данните от таблица 2. Матрицата на смислова близост беше обработена и чрез аналитичните процедури на многомерното психологическо скалиране, разработени от Kruskal (1964a, 1964b). За целта използвахме модула MDS в пакета от статистически програми SYSTAT за персонален компютър IBM-PC/XT.

Както е известно от литературата по многомерно скалиране, един от проблемите на анализа е да се определи размерността на когнитивното пространство, в което се намират обектите (в нашия случай 24-те айтема). Kruskal предлага критерий, наречен стрес, чрез който се измерва в каква степен теоретичният модел на пространството е адекватен на емпиричните данни. По-специално той разглежда стреса като функция на размерността. От множество експериментални изследвания е било установено, че „лакетът“ на функцията се намира в адекватната размерност.

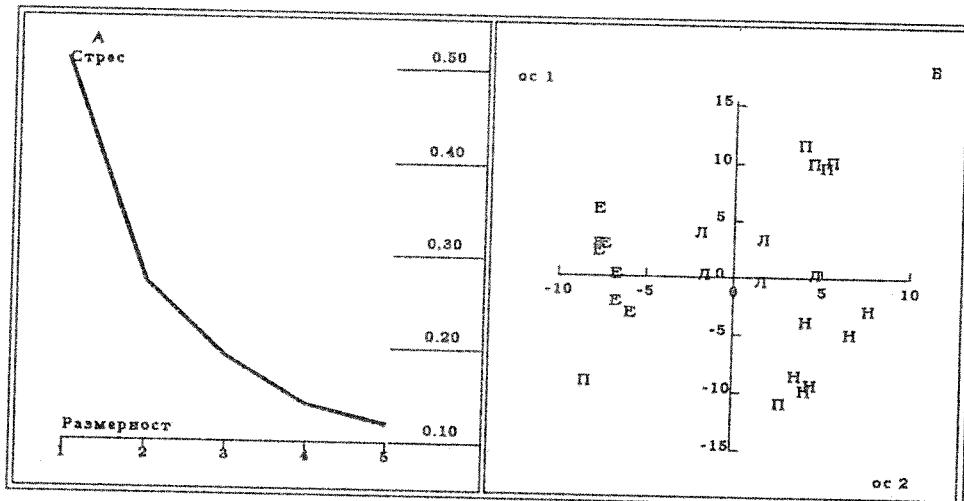
Ние обработихме матрицата на смислова близост от табл. 2 при допускане, че пространството е от 1- до 5-мерно и получихме стойностите на стреса за конфигурацията при всяка една от тези размерности. Съответната функция е дадена на фиг. 3а. Нейният лакет е добре изразен и сочи тримерно пространство. Ето защо приемаме за най-подходящо решение тримерната конфигурация на айтемите.

На фиг. 3-б, 4-а и 4-б конфигурацията е представена в двумерни проекции в равнините съответно на ос 1 - ос 2, ос 1 - ос 3 и ос 2 - ос 3.

По първа ос се поляризират две групи айтеми. В единия по-

Фигура 3: А: Стрес по Крускал като функция от размерността на концептуалното пространство

Б: Конфигурация на 24 айтема от *EPQ* в двумерната проекция на първа и втора ос на тримерното концептуално пространство

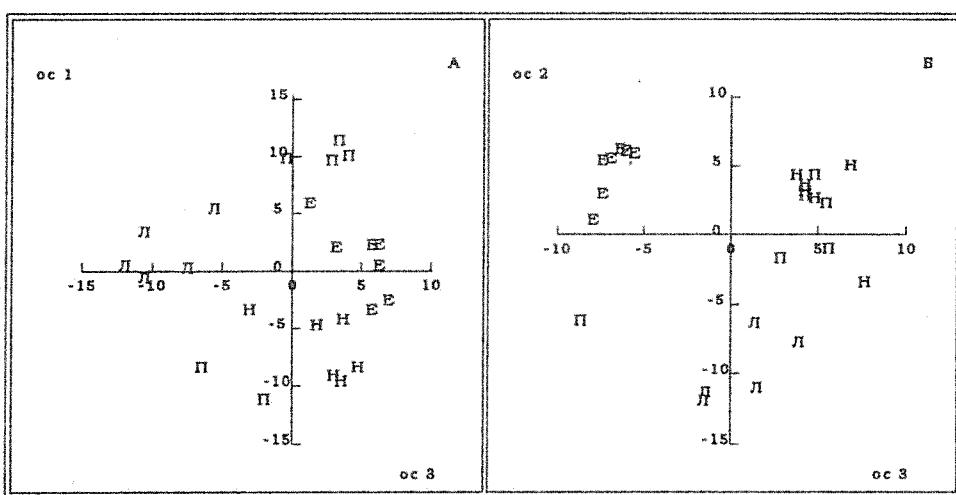
люс се намират 4 въпроса от дименсията „психотизъм“, а в другия - 6-те айтема от дименсията „невротизъм“, въпреки че в групата на невротизма попадат и два айтема от психотизма - „23. Бихте ли приели препарати (лекарства, наркотики и др.), които могат да имат странен или опасен ефект?“ и „47. Смятате ли, че бракът е нещо отживяло и трябва да се премахне?“, първа ос може да се интерпретира като ос на психотизма и невротизма.

Въпросите от дименсия „екстраверзия“ се групират в левия край на ос 2. И тук „психотичният“ айтем 47. се проектира сред „екстравертните“, макар че в двумерната конфигурация е доста отдалечен от всички останали групи. Следователно втора ос съответства на дименсията „екстраверзия“.

Трета ос пък отговаря на дименсията „лъжка“. В левия край се намират 5-те айтема от тази дименсия, противопоставени на всички останали.

Както се вижда, конфигурациите на айтемите от метричния анализ по многомерното психологическо скалиране в голяма степен се съгласуват със структурите им в дендрограмите, получени по юрархичния клъстърен анализ. В конфигурациите и при трите двумерни проекции ясно се отделят концептуалните структури на ай-

Фигура 4: Конфигурация на 24 айтема от EPQ в двумерните проекции на тримерното концептуално пространство по: А - първа и трета ос; Б - втора и трета ос

темите с високи факторни тегла по дименсията „екстраверзия“ от факторния анализ на тестовите данни (Паспаланов, Щетински, Айзенк, 1984), от една страна, и на айтемите с високи факторни тегла по дименсията „лъжа“, от друга страна. Айтемите с високи тегла по фактор „невротизъм“ се обособяват като отделна структура в две проекции (фиг.3-б и 4-а), а в третата те попадат в една група с 5 айтема, които имат високи тегла по фактор „психотизъм“. И в трите проекции въпрос „47. Смятате ли, че бракът е нещо отживяло и трябва да се премахне?“ с високо факторно тегло по дименсия „психотизъм“ се отделя в самостоятелна смислова единица. Подобно е поведението и на „психотичния“ айтем 23 с тази разлика, че при него се наблюдава тенденция да се присъедини към смисловата структура на айтемите от дименсия „невротизъм“. Четири айтема (27, 35, 88, 93) от дименсия „психотизъм“ образуват устойчива смислова структура в конфигурациите на фиг.3-б и фиг.4-а.

Такива са концептуалните структури в семантичната памет на ИЛ. Сега вече знаем как ИЛ ще интерпретират смислово използваниите айтеми, как ще ги разбират. Дали съставителите на въпросника имат предвид тъкмо тези концептуални структури? Дали те искат например ИЛ да отнасят към една и съща смислова група айтемите „27. Прави ли Ви удоволствие да причинявате болка на

хора, които обичате?“ и „35. Обичате ли да си правите с хората лоши шеги („лоши номера“), които понякога наистина могат да им навредят?“, а да отделят в самостоятелна единица смисъла на айтема „47. Смятате ли, че бракът е нещо отживяло и трябва да се премахне?“

Поставените въпроси са насочени към същността на психосемантичната валидност. Ако концептуалните структури, извлечени от семантичната памет на ИЛ по описаната процедура наистина съвпадат със структурите, които специалистите са представили чрез айтемите, въпросникът притежава висока психосемантична валидност.

Според хипотезата за семантични изкривявания пък трябва да се очаква, че под влияние на концептуалната структура например „екстраверзия“ при тестиране ИЛ ще отговарят еднотипно на айтемите, които я изграждат (5, 10, 96, 50, 77, 42, 26), макар че някои от тези постъпки, преживявания, нагласи и т.н. могат и да не корелират в реалното им поведение. Като резултат от такъв начин на отговаряне подобна структура ще се наблюдава и след факторния анализ на данните от тестирането. В този смисъл процедурата на самооценка чрез въпросника (класическата психодиагностична практика) не води до адекватна верификация на теоретично постулираната личностова черта екстраверзия.

Много интересна е обратната ситуация, която не се разглежда от Шуидър, неговите съавтори и критици. Да допуснем, че някои айтеми се планират като концептуално далечни. Чрез психосемантичен експеримент се установява, че ИЛ ги интерпретират точно така, както е предвидено (висока психосемантична валидност на въпросника). Теоретично се постулира обаче, че постъпките, които айтемите означават, са израз на една и съща личностова черта. Ако след факторен анализ на резултатите от тестирането тези айтеми се окажат в една и съща факторна структура, това ще означава, че теоретично постулираната черта се потвърждава експериментално. Очевидно е, че тук не може да се говори за изкривявания на оценките по Шуидър, защото айтемите принадлежат на различни концептуални структури в семантичната памет на ИЛ. Такъв случай се наблюдава при коментираните вече въпроси 47 и 23 в нашето изследване. В семантичната памет на ИЛ те са твърде далече от смисловата структура на другите четири айтема от дименсиите „психотизъм“, а се включват в тяхната група при факторния анализ на данните от тестирането.

В описания психосемантичен експеримент беше илюстрирана процедура за разкриване на смисловите структури на айтеми от личностния въпросник *EPQ*, чрез която се установява концепту-

- Block, J., D.M. Buss, J.H. Block and P.F. Gjerde (1981). The cognitive style of breadth of categorization: Longitudinal consistency of personality correlates. - *Journal of Personality and Social psychology*, 40, 4, 770-779.
- Brown, F.G. (1970). *Principles of Educational and Psychological Testing*. Illinois, Dryden Press.
- Cronbach, L.J. (1960). *Essentials of Psychological Testing* (2nd ed.). New York, Harper and Row.
- Friendley, M. (1979). Methods for finding graphic representation of associative memory structures. - In: C.Q. Puff (Ed.) *Memory Organization and Structure*. New York, Academic Press.
- Gulliksen, H. (1950). *Theory of Mental Tests*. New York, Wiley.
- Johnson, S.C. (1967). Hierarchical Clustering Schemes. - *Psychometrika*, 32, 241-254.
- Kruskal, J.B. (1964a). Multidimensional scaling by optimizing goodness of fit to a nonmetric hypothesis. - *Psychometrika*, 29, 1-27.
- Kruskal, J.B. (1964b). Non-metric multidimensional scaling: a numerical method. - *Psychometrika*, 29, 115-129.
- Lamiell, J.T., M.A. Foss, P. Cavenee (1980). On the relationship between conceptual schemes and behaviour reports: a closer look. - *Journal of Personality*, 48:1, 3.
- Levelt, W.J.M. (1970). Hierarchical clustering algorithms in the psychology of grammar. - In: *Advances in Psycholinguistics* (Ed. by G.B. Flores d'Arcais, W.J.M. Levelt), Amsterdam, Oxford.
- Lienert, G. (1969). *Testaufbau und Testanalyse*. Weinheim, Beltz.
- Miller, G.A. (1971). Empirical methods in the study of semantics. - In: Steinberg D.D. and L.A. Jacobovits (Eds.) *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Shweder, R.A. (1977). Illusory correlation and the MMPI controversy (commentaries by J. Block and A. Edwards). - *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 45, 917-924.
- Shweder, R.A. and R.G. D'Andrade (1979). Accurate reflection or systematic distortion? A reply to Block, Weiss and Thorn. - *Jurnal of Personality and Social Psychology*, 37, 6, 1075-1084.
- Shweder, R.A. (1980). Factors and fictions in person perception: a reply to Lamiell, Foss and Cavenee. - *Journal of Personality*, 48:1, 3.
- Shweder, R.A. (1981). Fact and artifact in trait perception. The systematic distortion hypothesis. Prepared for Maher B.A. and W.B. Maher (Eds.). *Progress in experimental personality research*, 11, New York, Academic Press.
- Shweder, R.A., R.G. D'Andrade (1980). The systematic distortion hypothesis. - In: Shweder R.A. (Ed.) *Fallible Judgement in Behavioural Research. New directions for methodology of social and behavioral science*, 4. San Francisco, Jossey Bass.

аков

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ТРУДА И ОРИЕНТАЦИЯ КЪМ ЦЕННОСТИ В ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ

Анна Иванова *

JOB CONTENT AND WORK VALUES ORIENTATION

Anna Ivanova

The present study examines the relationship between different job content characteristics and three functions of work values - directive, evaluative and motivational ones. Perceived job content characteristics correlate positively with one set of values (interesting work, working on behalf of society and social recognition), and negatively with other values (material security, calm work and health). The data support the hypothesis of the generalized effect of work on people.

Изучаването на ролята и значението на труда не само за създаването на материални и духовни ценности, но и за развитието на отделната личност придоби в последните десетилетия особена тежест в социологическите и психологическите изследвания. Според данни, публикувани в доклад на международен проект „Значението на работата“ (Dlugos et al., 1981) се отбелязва, че в повечето индустриализирани общества човек прекарва средно около една трета от живота си в труд. Ако прибавим към него и времето, което се изразходва за професионално обучение и подготовка, ще се окаже, че по-голямата част от живота на зрелия човек е свързан с труда. При емпирични изследвания на „качество на трудовата заетост“ (Quality of Employment Survey), проведени от университета в Мичиган (1977-78), 71% от националната извадка отговарят, че биха продължили да работят дори и ако „биха получавали достатъчно пари, за да живеят в комфорт, който биха желали до края на живота си“. Подобни резултати са получавани и през 50-те, 60-те и 70-те години. Много от анкетираните отбелязват, че „работата им дава чувството, че са свързани с по-широва общност, че имат какво да правят, че имат цел в живота“ (Dlugos et al. 1981, 565).

В голямо международно изследване, в което участват 60 страни с репрезентативни извадки, наречено „Интервю с човечеството“,

* Анна Иванова - н.с., к.ф.н., Институт по психология, БАН. Списъкът от първоначалните 67 условия на труда е разработен от А. Иванова, А. Величков и М. Радославова. Провеждането на експертното изследване и анализът на данните - от С. Данев и А. Иванова.

се установява, че работното място и подходящата работа са много значими за хората. В йерархията на ценностите те се нареждат след здравето, материалното благосъстояние и щастливия семеен живот (цит. по Udris, 1979). Патогенното влияние на безработицата върху физическото и психическото състояние на хората е косвено доказателство за особеното място, което трудът заема в живота на човека (Frese, Mohr, 1978).

Frese и Mohr определят важното място на труда за всеки човек, като излагат следните причини за това: „1. Възрастните хора прекарват значителна част от живота си в труд; 2. Участието в процеса на овладяване, изменение и контрол на материалния свят, като цел на производството, се извършва основно като част от трудовата дейност на човека; 3. Работата позволява на човека да удовлетвори потребността си от активност и участие при създаване на социално значими ценности и блага; 4. Трудовата дейност изисква от човека използване на неговите умствени и физически сили, умения и способности и представлява по този начин сама по себе си потенциално условие за развитието на обща компетентност за действие; 5. Трудът осигурява времевата структура на деня, седмицата, годината и дори на живота; 6. За преобладаващото мнозинство от хората материалният еквивалент за извършения труд е единственият или поне основният път за удовлетворяване на материалните нужди; 7. Престижът и социалният статус на човека се определят в значителна степен от вида труда, който упражнява; 8. Голяма част от социалните взаимодействия и общуването на възрастните се осъществява в трудовата дейност; 9. трудът е един от главните посители на системата от норми и социални идеи.“ (Frese, 1982, 211).

Значението на труда за социализацията на индивида и личностното му развитие не означава непременно, че трудът представлява централен жизнен интерес за човека. Редица научни факти и аргументи налагат мнението, че по-скоро централните жизнени интереси може би са резултат от трудовата ситуация. Дадена ситуация не трябва непременно да бъде централна за ценностната система на определен човек, за да има влияние. Първи систематични опити за емпирично изучаване на централните жизнени интереси и мястото на труда в тях прави американският социолог Dubin (1956). Той разработва концепцията за „централните жизнени интереси“ (Central Life Interests). С помощта на създаден от него метод се изучават предпочтенията на хората към различни дейности и поведения, свързани с различни сфери на човешкия живот: работа (работно място, професия), не-работка (ситуации и поведения от свободното време) и идиферентни ситуации. Според честотата на отговорите,

са мнози, които се изискват от труда, а не от семеен живота. Косвено ивота на съдържанието на труда се изискват от семеен живота. Косвено ивота на съдържанието на труда се изискват от семеен живота.

които представляват поведенчески предпочтения, а не нагласи, хората се класифицират на ориентирани към труда или извън труда. По-късно Dubin разглежда по-подробно групата без явни предпочтения, която нарича гъвкаво ориентирана. Натрупаният богат емпиричен материал показва, че работата като централен жизнен интерес, разбираан като предпочитана ориентация на действие и поведение, варира много силно в зависимост от фактори като професионалната група, социалния статус, възрастта и пола на изследваните лица. Според данни от обобщен анализ на около тридесет изследвания процентът на хората, за които работата е централен жизнен интерес, варира между 10 и 80 процента (Dubin, цит. по Udris, 1979).

Най-малък дял на „трудовоориентирани“ лица се установяват съобразно очакванията сред работниците: като правило по-малко от 25% от тях определят работата си като тяхен централен жизнен интерес. Процентът на хората с предпочтания към „трудовата ориентация“ сред мениджъри и началници е значително по-голям: от 25 до 80%. При това не е установена зависимост от равнището в йерархията и степента, в която трудът е от централен жизнен интерес. Като особено интересна се очертава групата на гъвкаво - ориентираните, тъй като в модерното общество е необходимо едновременното участие в различни мрежи от отношения и действия и бързото и плавно превключване от една в друга среда.

От изложените дотук аргументи се вижда, че влиянието на труда в живота на човека се разглежда като определено голямо. Фактически показват, че обективните изисквания на трудовата дейност влияят в значителна степен на нагласите и действията на индивида, както и на неговото психично и соматично здраве. Съществуват три основни хипотези за посоката на влияние на съдържанието на труда и неговата организация върху человека. Според така наречената генерализационна хипотеза нагласите, поведението и активностите на човека, практикувани и наложени му в неговата трудова дейност, се пренасят и в сферата на свободното му време и във взаимоотношенията извън трудовата среда. Според компенсационната хипотеза липсващите възможности за задоволяването на потребности в рамките на труда могат да бъдат компенсирани в свободното време. Съществува и един трети вариант, така нареченият модел на автономия, според който е налице независимост на поведението, нагласите и активностите в двете сфери. Засега най-сериозно научно потвърждение е получила генерализационната хипотеза, но „би трябвало да отчитаме възможността зависимостта между дизайна на труда и поведението в свободното време при определени обстоятелства дори и при едно лице да не може да бъде прецизно

отразена чрез един модел.“ (Ulich, Ulich, 1977).

От друга страна, би трябвало да обърнем сериозно внимание на критиката на Норд (цит. по Udris, 1979), който твърди, че учениците от социалните науки приписват на работещите определени потребности, а пренебрегват други. Необходимостта от изучаване на това, което хората искат, в действителност е свързано с два феномена: генерационно обусловената промяна на ценностите, т. нар. „тиха революция“ (Inglehart, 1977; Udris, 1979; Yankelovich, 1978) и променената нагласа към труда.

Множество емпирични изследвания в развити индустриски държави изучават промените в ценностната система на хората от различните генерации. Yankelovich (1978) систематизира някои основни насоки в развитието на ценностните ориентации, които се наблюдават в тези страни. Според него новата генерация от работонаематели изиска по-добри условия за труд. Днес работата дава на все по-малко хора удовлетвореност и смисъл на живота. За все повече мъже смисълът на работата се състои в това да си осигурят приятно прекарване на свободното време, а за все повече жени това е възможност за постигане на финансова независимост. От друга страна, хората все по-трудно могат да бъдат мотивирани. Много от тях не се идентифицират със своята професия и професионалната им роля не предопределя тяхното поведение. Парите и успехът не са вече същите големи предизвикателства, както преди години. Не на последно място Yankelovich изтъква факта, че отказът на работещите да правят повече от необходимото при съществуващите традиционни отношения в труда представлява шанс за подобряване на тези отношения.

Всички тези тенденции за промяна в ценностните ориентации обаче силно се влияят от икономическата стабилност, равнището на безработицата и структурните промени в икономиката.

В заключение бихме могли да се съгласим със становището на Kornhauser (1965), който твърди „...хората трябва сами да решават за себе си; не е работа на „експертите“ да предписват какво хората трябва да желаят“.

Множество изследвания, в които се изучават потребностите и мотивите на хората в труда, доказват наличието на определени повторящи се характеристики, на които лицата приписват най-голямо значение. Условно те могат да бъдат разделени в три групи: съдържателни страни на дейността (автономия, разнообразие, интелектуално предизвикателство и др.), условия и сигурност на труда (материално осигуряване, хигиенични условия, работно време, социални придобивки и др.) и социални условия на труда (взаимоотношения с колегите, началниците и организацията). Ориентаци-

тание
чени-
пот-
де на
а фе-
. нар.
78) и

ални
га от
и ос-
го се
г ра-
тата
вота.

да си
явче-
мост.
тиви-
ия и
Па-
акто
а, че
и съ-
шанс

ации
щето
о на
ават
рата

ите и
лени
й-го-
гру-
азие,
т на
юеме,
имо-
аци-

ята към едни или други страни на трудовата дейност зависи много от конкретните условия на работа на человека, от неговия предишният жизнен и трудов опит, от равнището на неговата професионална подготовка и квалификация, както и от социалните норми и въздействия.

В нашето изследване се спирате на изучаването на високо квалифициран труд в сферата на науката. Въпреки това трябва да имаме предвид, че и при този вид труд съществуват сериозни различия в степента на изискванията и равнището на рутинност на различните категории работещи в научните институти.

Изследването има за цел да установи връзката между характеристики на съдържанието на труда и някои ценности в трудовата дейност. Общата хипотеза предполага наличието на значими връзки между специфични характеристики на съдържанието на труда и различни ценности и ориентации:

- Хората, които възприемат дейността си като характеризираща се с богато съдържание и възможности за развитие, ще са ориентирани към ценностите „интересна работа“, „труд в полза на обществото“ и „обществено признание“;
- Хората, които възприемат дейността си като характеризираща се с недостатъчно богато съдържание на труда и липсващи възможности за развитие, ще са ориентирани към ценостите „материално осигуряване“, „спокойна работа“ и „здраве“.

ИЗВАДКА И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Извадката обхваща 230 специалисти от научни институти на БАН, предимно химици и физици. От тях в изследването участваха 111 мъже и 118 жени във възрастовия диапазон от 20 години до предпенсионна възраст.

Използвани бяха следните методи:

Метод за оценка на ценостните ориентации, разработен от Ангел Величков (1990). Авторът разглежда ценостните ориентации като когнитивни структури, в които се фиксираят определени комплекс от обобщени условия на външната среда. Методът е насочен към измерването на три основни функции на ценостната регулация на поведението. Първата от тях е ориентировъчната функция, която насочва към търсене и избор на релевантни външни условия и намира израз в личните предпочитания и стремежи. Оценъчната функция се изразява в емоционално-афективни реакции, породени от липсата на съответствие между желанията и наличните условия на средата. Мотивационната функция е свързана с готовността да

се предприемат активни действия за създаване или възстановяване на нарушените условия на средата.

В метода са включени седем ценностни ориентации в трудовата дейност: „здраве“, „интересна работа“, „спокойна работа“, „труд в полза на обществото“, „обществено признание“, „материално осигуряване“ и „добри взаимоотношения“. Всяка от тези ценностни ориентации е представена от по три условия на труда, които са в тясна връзка с тях. В предварително изследване чрез експертна оценка на 39 лица бяха подбрани 21 условия на труда от общо 67, които съответстват в най-голяма степен на ценностните ориентации.

Метод за възприето съдържание на трудовата дейност (редефиниция на трудовата дейност), който е специфициран вариант за оценка на възприетото съдържание на труда на научни работници. Първоначалният вариант на въпросника е разработен на основата на „Система за оценка на трудовата дейност“ на Хацкер, Ищенко, Рицхтер (1983), въпросника за „Субективен анализ на труда“ на Алиотх и Удрис (1980) и на въпросника „Субективна оценка на дейността“ на Нехриг (1982). Изходният вариант на метода беше подгответ за изследване на индустриски дейности и бе разработен в рамките на тема от „Комплексна програма за изучаване на человека и неговия мозък“. Той обхваща 69 признака, формулирани като съждения относно различни страни на съдържанието на труда, неговата организация, ръководство, отношенията в колектива, изискванията към квалификацията и последствията му за здравето на работещия човек. Оценката на всяка скала се осъществява с помошта на петстепенна скала, тип Ликерт, отразяваща честотата на проява на всяка от описаните характеристики на трудовата дейност. Методът беше използван при полеви изследвания в промишлени предприятия и показва задоволителни психометрични показатели (Иванова, Величков, 1986, 1987).

За целите на настоящото изследване беше разработен модифициран вариант, в който бе направен опит да се отчете специфичността на научната и на изследователската дейност. При това броят и спецификата на дименсийните бяха запазени. Изменени бяха формулировките на определени въпроси, като се запази съдържанието и бяха изключени въпроси, свързани със степента на физическото натоварване, възприемането на сигнали при контрола на производствени процеси и други подобни. Вариантът се състои от 66 айтема, които могат да бъдат групирани в 14 скали. Изхождайки от теоретични съображения и от получени емпирични данни в предварителни изследвания, можем да разпределим скалите в четири групи:

1. Ресурс

В тази г предоста когнитив чин споми ликти. Х принадл ятелен к

2. Стрес

В тази г вата дей но нерви спадат с не/недос ване“.

3. Буфер

Третата са свърз при ость ношения буферна на натов скали: „отношен за проти на дейнос

4. Изход

Скалата изходи е психичн

Резултатите от изследванията показват, че по-често проявява се в айтеми 1-4, които са свързани със специфичността на научната и изследователската дейност. Айтеми 5-10 са свързани със специфичността на научната и изследователската дейност. Айтеми 11-14 са свързани със специфичността на научната и изследователската дейност.

вяване
довата
труд в
ю оси-
нностни
ито са
пертна-
що 67,
иента-

редефи-
ант за
тници.
новата
аноща,
да“ на
нка на
а беше
зрабо-
дане на
тирана
та тру-
ектива,
здраве-
вява с
тотата
га дей-
мишле-
затели

одифи-
ифика-
броят
а фор-
анието
цеското
производ-
66 ай-
йки от
з пред-
четири

1. Ресурси за развитие

В тази група влизат тези изисквания на трудовата дейност, които предоставят възможности за личностно развитие, повишаване на когнитивната и социалната компетентност на човека и по този начин спомагат при необходимост за справянето с проблеми и конфликти. Характеристиките на дейността, които влизат в тази група, принадлежат към следните скали: „степени на свобода“, „самостоятелен контрол“, „разнообразие“ и „квалификационни изисквания“.

2. Стресори

В тази група от скали са събрани тези характеристики на трудовата дейност, които представляват изисквания, водещи до повишено нервопсихично натоварване и стресови реакции в труда. Тук спадат следните скали: „отговорност“, „количествено претоварване/недостиг на време“ и „качествено (квалификационно) претоварване“.

3. Буфери

Третата група от скали обхваща изискванията на дейността, които са свързани с организацията на труда и информационните процеси при осъществяването ѝ. Междуличностните взаимодействия и отношения, както информацията и обратната връзка могат да играят буферна роля при възприемането, преживяването и преодоляването на натоварвания и проблеми на труда. Тук са включени следните скали: „кооперация“, „взаимоотношения с ръководителя“, „взаимоотношения с колегите“, „отношения с организацията“, „информация за протичането на дейността“ и „информация за социалния смисъл на дейността“.

4. Изходи

Скалата „психична умора“ се разглежда като един от възможните изходи вследствие на извършването на дейността и е индикатор за психичното натоварване.

Резултатите от емпиричното изследване се подготвят, като предварително се рекодират отрицателно формулираните айтеми, така че по-високите стойности на скалите да са свързани с по-силна проява на съответните дименсии. В общия бал на скалите всички айтеми влизат с еднаква стойност, тъй като не съществуват засега теоретични или емпирични доказателства за различна значимост на отделните айтеми, които образуват скалите.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Съдържанието на труда на научните работници се отличава със сравнително големи степени на свобода по отношение на времевата организация на дейността и определянето на индивидуален темп на работа, избора на методи и дори възможности за избор на научна проблематика в зависимост от статуса на учения. В сравнение с други дейности, научноизследователската работа се отличава също така с по-голямо разнообразие и по-високи квалификационни изисквания.

Тъй като не разполагаме с друга изводка за сравнение на получените резултати, изводите за връзката между характеристики на съдържанието на труда и ценностни ориентации трябва да стane на основата на субективно възприетите и оценени изисквания на дейността.

В табл.1 са представени статистически значимите различия на възприети характеристики на дейността в зависимост от пола.

Таблица 1: Значими различия в средните стойности на характеристики на съдържанието на труда в зависимост от пола

	Мъже	Жени	F	p
Степени на свобода	19.135 3.215	17.220 3.455	9.397	.0001
Отговорност	18.306 4.238	20.881 3.552	17.498	.0001

Данните от табл.1 показват, че жените възприемат по-малко степени на свобода в трудовата си дейност и по-високо равнище на отговорност. Тъй като тези две скали са особено важни за характеризирането на съдържанието на труда, необходимо е да се установи дали в случая става въпрос за действителни полови различия или за влиянието на други фактори като например възрастта и научния статус. С цел установяването на тези ефекти бяха изчислени частичните корелационни коефициенти между пола и характеристиките на дейността при елиминиране на възрастта и статуса. В табл.2 са представени получените резултати.

Получените частични корелационни коефициенти показват, че разликите във възрастта нямат модериращ ефект върху отношението между възприетите характеристики на дейността и пола. При елиминиране влиянието на статуса се оказва, че няма значими различия при възприемането на степените на свобода в дейността на мъжете и жените. Тук се сблъскваме по-скоро с факта, че обикно-

Таблица 2: Частични корелационни коефициенти при елиминиране влиянието на възрастта и статуса (** - при $p = .001$ ** - при $p = .01$)

Корелация между:	Без влиянието на:		
	възраст	статус	
Пол и степени на свобода	-.219 **	-.223 **	-.083
Пол и отговорност	.306 ***	.313 ***	.293 ***

вено по-висок статус в научните групи, а оттам и по-големи възможности за автономия и вземане на решения имат мъжете. По отношение на възприетата отговорност явно има определени полови различия.

По-нататъшният анализ на емпиричните резултати се опира на връзките между възприети характеристики на труда и оценените три функции на ценностните ориентации.

В табл. 3 са представени резултатите от корелационния анализ на характеристики на съдържанието на труда и ориентировъчната функция на ценостните ориентации (привлекателност на условията за труд при възможност за избор).¹

В табл. 3 чрез хоризонтални черти са разделени трите групи скали на редефинираното съдържание на трудовата дейност: ресурси, буфери и стресори. Психичната умора като изход от извършваната дейност няма значима връзка с нито една от функциите на нито една от ценостните ориентации и поради това не е включена в таблиците на резултатите. В тях са отразени единствено статистически значимите корелационни коефициенти (** - $p=.001$, ** - $p=.01$, * - $p=.05$).

Основният извод от анализа на представените данни е, че лицата, които възприемат и оценяват като ниски ресурсите за развитие и изява в труда си, се насочват към ценностите „здраве“, „спокойна работа“ и „материално осигуряване“. В обратния случай, при възприемането и оценяването на големи ресурси за развитие и изява в труда лицата се насочват към ценностите „интересна работа“, „обществено признание“ и „труд в полза на обществото“.

Специфични са връзките на характеристиките от групата на стресорите с ценостните ориентации. Възприетата висока степен на отговорност в труда се свързва с ориентация към „здравето“

¹ В таблици 3-5 са използвани следните обозначения: 1 - здраве, 2 - спокойна работа, 3 - материално осигуряване, 4 - добри взаимоотношения, 5 - труд в полза на обществото, 6 - обществено признание и 7 - интересна работа

Таблица 3: Значими корелационни коефициенти между характеристики на съдържанието на труда и ориентировъчната функция на седемте ценностни ориентации

	1	2	3	4	5	6	7
Степени на свобода	-.18**	-.18**					.25***
Самостоятелен контрол		-.17*					
Разнообразие	-.24***	-.27***	-.22***			.18**	
Квалификационни изисквания	-.17*	-.18**	-.16*	.17*	.21**	.40***	
Кооперация				.21**	.21**	.19**	.21**
Взаимоотношения с:				.28**		.17*	
- ръководителя							
- колегите							
- организацията							
Информация за:				.14*			
- противчането на дейността					.21**	.20**	.18**
- социалния смисъл							.16*
Отговорност	.19**				.26***		
Недостиг на време		-.19**					.17*
Квалификационно претоварване	-.17*	-.32***				.20**	.40***

и „труда в полза на обществото“. Противно на очакванията, лица, възприемащи голямо квалификационно претоварване и недостиг на време, не се ориентират към „здравето“ и „спокойната работа“ (при евентуална възможност за избор), а към „интересната работа“ и „общественото признание“.

Характеристиките на съдържанието на труда от така наречената група на буферите са свързани с ориентация към ценностите „добри взаимоотношения“, „интересна работа“, „обществено признание“ и „труд в полза на обществото“.

Получените корелационни коефициенти, макар и значими, са твърде ниски по стойност (между .16 и .40). Този факт говори недвусмислено, че съдържанието на труда е само едно от множеството условия, определящи ориентацията към различни ценности.

В табл. 4 са представени значимите корелационни коефициенти между характеристики на съдържанието на труда, разделени в групите ресурси, буфери и стресори и оценъчната функция на

Таблица
ци
цен

Степени на свобода	Самостоятелен контрол	Разнообразие	Квалификационни изисквания
Кооперация	Взаимоотношения с: - ръководителя - колегите - организацията	Информация за: - противчането на дейността - социалния смисъл	
Отговорност			
Недостиг на време			
Квалификационно претоварване			

Темости
ентац
и изяс
Силни
и нал
полза
та“, с
разви
малки
силно
те усл
„спок
ботеш
с ценни

ценностните ориентации.

Таблица 4: Значими корелационни коефициенти между характеристики на съдържанието на труда и оценъчната функция на седемте ценностни ориентации

	1	2	3	4	5	6	7
Степени на свобода					.20**	.16*	.18*
Самостоятелен контрол						.16*	.16*
Разнообразие	.15*	.23***					.20**
Квалификационни изисквания		.19**			.20**	.16*	.30***
Кооперация				.16*			
Взаимоотношения с:						-.18**	
- ръководителя							
- колегите							
- организацията		-.16*	-.20**				
Информация за:							
- протичането на дейността							
- социалния смисъл				.18**	.16*		
Отговорност				.17**			
Недостиг на време					.20**		.18**
Квалификационно претоварване					.29***	.24***	.38***

Тези резултати повтарят в основни линии получените зависимости между характеристиките на съдържанието на труда и ориентацията към различните ценности. И тук ресурсите за развитие и изява са свързани със същия комплекс от ценостни ориентации. Силно раздразнение при липсата на съответствие между желаните и наличните условия, свързани с ценостните ориентации „труд в полза на обществото“, „обществено признание“ и „интересна работа“, се наблюдава в случаите, когато са налице големи ресурси за развитие и изява в труда. В обратния случай, когато съществуват малки ресурси за развитие и изява в труда, лицата реагират със силно раздразнение на несъответствие между желаните и наличните условия на труда, свързани с ценостните ориентации „здраве“ и „спокойна работа“. При неудовлетворителни отношения между работещите и организацията се наблюдава също така значима връзка с ценостните ориентации „спокойна работа“ и „материално осигу-

ръване“ като свояго рода компенсация.

В табл. 5 са представени резултатите от корелационния анализ на връзките между съдържанието на труда и мотивационната функция на ценностните ориентации, изразена чрез активното действие за преодоляване на бариери за реализирането на ценности в труда.

Таблица 5: Значими корелационни коефициенти между характеристики на съдържанието на труда и мотивационната функция на седемте ценностни ориентации

	1	2	3	4	5	6	7
Степени на свобода	.15*		.20**		.18**		.24***
Самостоятелен контрол							
Разнообразие					.15*		.19**
Квалификационни изисквания	.18**				.23***		.25***
Кооперация	.16*		.22**		.31***		
Взаимоотношения с:							
- ръководителя					.20**	-.15*	.18**
- колегите					.26***		.16*
- организацията							
Информация за:							
- протичането на дейността	.27***		.15*		.21**		.19*
- социалния смисъл	.29***		.14*	.18**	.31***		.25***
Отговорност	.29***		.16*		.32***		
Недостиг на време	.15*				.17**		
Квалификационно претоварване					.18**	.20**	.27***

Най-силно изразени тенденции за активно действие при заплаха за реализация на ценностни ориентации се проявяват по отношение на „труд в полза на обществото“, „интересна работа“, „здраве“ и „материално осигуряване“. При това трябва да отбележим, че по-високото равнище на ресурсите и буферите, но и на стресорите спомага за повишаване на мотивацията за активни действия. Изключението прави само скалата „взаимоотношения с ръководителя“. Тук наблюдаваме връзка с ценността „обществено признание“ и активизиране за преодоляване на пречки за нейното осъществяване в труда в случая, когато има лоши отношения с началника. Този факт може да бъде обяснен с това, че ръководителят се възприема

като официален изразител на обществената оценка и признание.

Ако обобщим получените резултати можем да заключим, че изказаните хипотези се потвърждават. Лицата, които оценяват дейностите, които извършват, като разнообразни, с високи квалификационни изисквания и възможности за развитие, даващи самостоятелност при планирането, организацията и извършването на дейността, както и възможности за личен контрол, са свързани и при трите функции на ценостна регуляция на поведението с ценостните ориентации „интересна работа“, „труд в полза на обществото“ и „обществено признание“. От друга страна, при лицата, оценяващи дейностите, които извършват като притежаващи в по-малка степен гореизброените характеристики, се наблюдава връзка с ценостните ориентации „здраве“, „спокойна работа“ и „материално осигуряване“.

Получените от нас резултати са в съгласие и с резултатите от наши и чуждестранни изследвания на ценостите, проведени със значително по-големи извадки и обхващащи широк кръг от професии. В изследването на Quintanilla (1984) се установява, че „лица, които възприемат малко отговорност, разнообразие и възможности за учене на работното си място, се интересуват значимо повече от условията на труда и по-малко от съдържателните страни на труда в сравнение с тези, чито работни места са от по-високо качество“.

В. Топалова представя обобщените резултати от емпирични социологически изследвания, при които се установява, че „социални групи, които извършват трудова дейност от по-високо социално качество, с по-висока степен на интелектуализация и имат по-високо равнище на образование и квалификация“ се характеризират с „централна позиция на ценостите, свързани с трудово- професионалната реализация, творческата самоизява и активното обществено участие в йерархията на ценостите“. Освен това се установява, че „с повишаване на социалното качество на извършвания труд и на образователно-квалификационното равнище нараства постепенно значимостта на съдържателните характеристики на работата и намалява значимостта на нейните инструментални характеристики“ (Топалова, 1989).

Всички тези характеристики подкрепят тезата за влиянието на спецификата на трудовите дейности върху ценостните ориентации и тяхната йерархия. Тъй като обаче всички представени по-горе резултати са получени в рамките на стресови изследвания независимо от обема на изучаваните извадки и разнообразието на трудовите дейности, не може да бъде направен извод за причинно-следствената връзка между характеристики на съдържанието на труда и ценостните ориентации. Изучаването на тази връзка изисква про-

веждането на лонгитюдни изследвания, които включват началния момент на професионална социализация. Особено интересни в това отношение и подкрепящи изказаните хипотези са изследванията на промените на насочеността на хората към различни групи ценности в зависимост от упражняваната професия (Mortimer, Lorence цит. по Frese, 1982). Mortimer и Lorence проследяват развитието на ценности, насочени към външна награда (pari, престиж), на социални ценности, насочени към хората и взаимодействието с тях и на вътрешни - насочени към вътрешна награда, произтичаща от съдържанието на труда, като автономията, спрямянето с интелектуални предизвикателства и т.н. Резултатите от техните изследвания показват първо, че социално ориентираните ценности и вътрешният интерес към съдържанието на труда не се запазват стабилни през десетте години на изследването. Единствено ориентацията към външна награда е в известна степен постоянна. На второ място следва да се отбележи, че се потвърждава генерализационният модел на влияние: хората с високо заплащане ценят високо парите и материалните награди; хората, чиито професии са социално ориентирани, ценят повече взаимоотношенията и общуването с другите; а хората, които работят при условия на автономия и богато съдържание на труда, се ориентират и ценят главно тях. На трето място се установява, че професионалната селекция и професионалната социализация повлияват в почти еднаква степен вътрешните и външните ценности. Само по отношение на социалните ценности селекцията има по-голяма роля.

Резултатите от изследването на Mortimer и Lorence са особено значими поради факта, че изследователският период от десет години обхваща времето от последните училищни класове до началото на стабилизирането в професията.

Влияние на съдържанието на труда е установено не само по отношение на ценностните ориентации, но и по отношение на здравето, развитието на обща когнитивна и социална компетентност, активността в свободното време и дори възпитанието на децата (Frese, 1981; Frese, Greif, Semmer, 1978; Kohn, Schooler, 1978; Udris, 1981; Volpert, 1982).

Съществуват множество общочовешки ценности, които са валидни за всички хора независимо от пола, социалното положение, расата или културата. Към тях принадлежи например здравето. Приоритетът на един или други ценности в рамките на индивидуалната ценостна система обаче може и вероятно се повлиява и от дългогодишното извършване на един или други дейности. Насочването към определени групи ценности може да се разглежда и като компенсация за липсващите възможности за удовлетворяване на друга

ния
ова
на
юс-
цит.
тен-
ни
ът-
ър-
ти
по-
лят
рез
ьн-
ива
на
си-
ти,
за-
ше
/с-
та-
ите
та
но
и-
то
по
а-
т,
ра
и;
д-
а-
и-
ра
о-
и-
а

группа ценности. Ето защо всяко абсолютизиране на отделни ценности, без да се отчитат реалните възможности за реализирането им, може да доведе до погрешни изводи.

Резултати от научни изследвания (Inglehart, 1977) показват, че младото поколение в икономически развитите страни, отраснало при относително висока материална сигурност, се идентифицира в голяма степен с ценности, които са „постматериални“ като „себесъществяване“, „социален статус“ и „солидарност“, докато по-възрастното поколение, социализирано се в условията на криза, отдава по-голям приоритет на „материалните ценности“ (икономическа сигурност и обезпечаване) (Udris, 1979). Проблемът за ценностните ориентации изисква непременно отчитането на обективните условия от живота на индивида и обществото.

ЛИТЕРАТУРА

- Величков, А. (1990). Психологически изследвания, 4.
- Иванова, А., Величков, А. (1986, 1987). Изследване на трудови дейности и тяхното влияние върху компетентността и здравето на човека в зависимост от индивидуални характеристики на личността. Заключителни отчети пред „Комплексната програма за изучаване на човека и неговия мозък“ (непубликувани).
- Топалова, В. (1989). Ценности, мотивация и удовлетвореност от труда на трудовозащетото население. В сб.: Социалнопсихологически проблеми в труда. Под ред. на В. Топалова.
- Alioth, A., Udris, I. (1980). Fragebogen zur „Subjektiven Arbeitsanalyse“. In: Martin, E., Acermann, U., Udris, I., Oegerli, K. Monotonie in der Industrie. Bern, Stuttgart, Wien.
- Dubin, R. (1956). Industrial workers world: A study of the "Central Life Interests of industrial workers. In: Social Problems, 3, 131-142.
- Dubin, R., Champous, J.E., Porter, L.W. (1975). Central Life Interests and organizational commitment of blue-collar and clerical workers. In: Administrative Science Quarterly, 20, 411- 421.
- Frese, M. (1981). Arbeit und psychische Störungen. In: Baumann, W., Berbalk, H., Seidenstücker, G. (Eds.). Klinische Psychologie - Trends in Forschung und Praxis, Band 4, Bern.
- Frese, M. (1982). Occupational socialization and psychological development: An underemphasized perspective in industrial psychology. Journal of Occupational Psychology, 55, 209-224.
- Frese, M., Greif, S., Semmer, N. (Eds.) (1978). Industrielle Psychopathologie, Bern, Stuttgart, Wien.
- Frese, M., Mohr, G. (1978). Die psychopathologische Folgen des Entzugs von Arbeit: Der Fall Arbeitslosigkeit. In: Frese, M., Greif, S., Semmer, N. (Eds.) (1978). Industrielle Psychopathologie. Bern, Stuttgart, Wien, 282-320.

- Hacker, W., Iwanowa, A., Richter, P. (1983). Das Tätigkeitsbewertungssystem - Verfahren zur objektiven Tätigkeitsanalyse, Berlin.
- Inglehart, R. (1977). The silent revolution. Changing values and political styles among western publics. Princeton University Press.
- Kohn, M.L., Schooler, C. (1978). The reciprocal effects of the substantive complexity of work and intellectual flexibility: A longitudinal assessment. American Journal of Sociology, 84, 24-52.
- Kornhauser, A. (1965). Mental health of the industrial worker, N.Y.
- Mortimer, J.T., Lorence, J. (1979). Work experience and occupational value socialization: A longitudinal study. American Journal of Sociology, 84, 1361-1385.
- MOW - International Research Team the Meaning of Working (1981). In: Dlugos, G., Weiermair, K., Dorow, W. (Eds.) Management under differing value systems, Berlin, N.Y., 565-630.
- Nehring, R. (1982). Erarbeitung einer Methodik zur arbeitspsychologischen Bewertung und Gestaltung von Arbeitsinhalten und Bedingungen jugendlicher Werktätiger. Diss. A an der Fakultät für Mathematik und Naturwissenschaften der TU - Dresden.
- Quintanilla, S.A.R. (1984). Bedeutung des Arbeitens. Diss. A an der TU - Berlin (West).
- Udris, I. (1979). Ist Arbeit noch länger zentrales Lebensinteresse? - Psychosocial, 1, 100-120.
- Udris, I. (1981). Streß in arbeitspsychologischer Sicht. In: Nitsch, J.R. (Ed.) Streß. Bern, Stuttgart, Wien.
- Ulich, E., Ulich, H. (1977). Über einige Zusammenhänge zwischen Arbeitsgestaltung und Freizeitverhalten. In: Leuenberger, T., Ruffman, K.-H. (Eds.) Bürokratie - Motor oder Bremse der Entwicklung? Bern.
- Volpert, W. (1982). Der Zusammenhang von Arbeit und Persönlichkeit. In: Albertz, J. (Ed.) Technik und menschliche Existenz. Wiesbaden.
- Yankelovich, D. (1978). Wer hat noch Lust zu arbeiten? In: Psychologie heute, 5, 14-21.

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

СУВЕКТИВНА ЗНАЧИМОСТ НА СОЦИАЛНО УТВЪРДЕНИ ЦЕННОСТИ

Толя Стоицова *

INDIVIDUAL SIGNIFICANCE OF SOCIALLY ESTABLISHED
VALUES

Tolya Stoitsova

Sociopsychological approach is applied towards the study of values and value orientations, which reflect the personal attitudes towards the social reality. As a result of these processes the variety of motivation in human behaviour is realized. The goal of the investigation is to reveal the way in which social values are included in the individual hierarchy of value systems. The chosen values are related to the human long-term life perspective.

Our results are in congruence with the data of other crosscultural investigations about the leading position of the common human values. In our case these are „health“ and „family happiness“ in all subjects' groups. „Labour content“ plays the role of a mediator in value internalization processes, mainly in defining the leading personal value orientations. Leading positions are occupied, together with common human values, by the values „interesting job“ and „job satisfaction“ in the group of scientists, while in the group of workers - that is the value „financial security“.

От психологична гледна точка изучаването на ценостните и ценостните ориентации на личността е традиционно. Въпреки това проблематиката не загубва своята актуалност и днес. Ценостните ориентации успешно се използват в социалнопсихологическите изследвания като един от интегралните елементи, характеризиращи насочеността на личността (Андреева, 1980; Стоицова, 1985; Ядов (ред.), 1969; Ядов (ред.), 1979), а в последните години тяхното приложение широко се разпространя и в други области от психологическото познание - например във възрастовата и педагогическата психология (Диси, Райън, 1988; Ермоленко, 1984; Залесский, 1975). Изучаването на човешкото поведение, както и възможностите за неговото прогнозиране се свързват, от една страна, с изследване особеностите на личността и ситуацията, а от друга - с развитието на стандартни начини за оценяване на различни психологически подходи и методи. Австралийският психолог Рес Дей категорично счита, че „изследванията на ценостните и оценяването ще бъдат една от главните задачи в психологическите изследвания

* Толя Стоицова - Институт по психология, БАН

през десетилетието след 1980 г. Ако това не стане - продължава той - то много от това, което психологите проучват, ще има лоша слава" (цит. по Круглов, 1983, с. 54).

На практика постоянно се сблъскваме с факта, че съзнателните намерения на хората далеч невинаги се съгласуват с тяхното реално поведение. Най-ясно това противоречие се наблюдава в различията между декларирано и реално, манифестирано поведение. Защо се получава така?

Обществените науки използват различни подходи към решаването на този проблем. От социологична гледна точка несъответствието може да се обясни с различията в съдържанието и в структурата на обществените и индивидуалните интереси. Първите представляват нормативни предписания, а вторите са предпоставка за конструирането на индивидуални поведенчески програми, които невинаги се съгласуват с първите. Противоречието се разрешава по пътя на отстраняване на съществените различия между обществените и индивидуалните интереси.

В социалнопсихологичен план несъответствието се конкретизира в изучаване субективната значимост за личността на социалните ценности. Социалнопсихологичният подход съсредоточава вниманието си върху мотивите за дейност, като отчита социалните и индивидуалните особености при тяхното формиране, както и върху изучаване закономерностите при превръщането на социалните умения в елементи на структурата на личността. Настоящото изследване на субективната значимост на ценностите представлява аспект от комплексно изучаване процесите на усвояването от личността на някои социални ценности, които считаме за актуални в нашето общество.

Теоретични съображения. Въпреки многобройните теоретични и емпирични изследвания, формиращи съществена област от психологическото познание, не съществува единствено и общоприето определение на понятието "ценност". Ние приемаме разбирането на ценностната ориентация най-общо като "социално детерминираната и фиксирана в психиката на индивида насоченост към целите и средствата на дейността" (Селие, 1982, с.81). Ценностните ориентации отразяват отношението на человека към социалната действителност и чрез това свое качество определят многообразната мотивация на неговото поведение. В основата на функционирането на ценностните ориентации е ценностният подход, наречен още подход на оценяване или сравняване (Бардов, 1987, с.56), съгласно който всички явления от обкръжаващата действителност, включително постъпките на хората, се отразяват в съзнанието на индивида от гледна точка на техните възможности за удовлетворяване на

нег
кал
Въ
тол
пот
фор
меж
се I
цене

И
те к
„сре
ща с
менн
ла на
в на
умен
каза
пенс
осъш
ват в
реали
ности
им на
ето н

Н
циалн
гите,
то, ма
нише
че по
ществ
изпъл
образи
тации.

Еж
ви как
включ

Изв
пена пе
ни към
силно I
съдър

неговите потребности и интереси. У всеки човек съществува унicalна система от ценности, структурирани в определена йерархия. Въпреки това индивидуалните системи от ценности са такива до-
толкова, доколкото индивидуалното съзнание отразява обществено-
тото съзнание. Поради това от гледна точка на ценностния подход
формирането на личността в процесите на възпитанието или стре-
межът към съзнателни изменения в ценностната система могат да
се разглеждат и като процес на усвояване на социално значими
ценности.

Известно е станалото вече класическо разбиране на ценостите като „цели“ или „терминални ценности“ по Рокич (1968) и като „средства“ или „инструментални ценности“. Първата група обхваща основните цели на човека, които отразяват неговата дълговременна жизнена перспектива. Те определят в основни линии смисъла на живота, като показват какво е особено важно, значимо, ценно в настоящия момент и в бъдещето. Редица психологи разглеждат умението да се определят основните цели в живота като важен показател за зрелост на личността (Селие, 1982). Втората група от ценности отразява средствата, които се избират от личността за осъществяването на жизнените цели. Ценностите - средства встъпват в качеството на инструмент, с помощта на който могат да се реализират ценностите - цели. Разбира се, подобно деление на ценностите в известен смисъл е условно както по отношение равницето им на обобщеност, така и от гледна точка формирането и развитието на личността.

Настоящото изследване изучава субективната значимост на социалните ценности (цели): здраве, добри взаимоотношения с колегите, интересна работа, свободно време, труд в полза на обществото, материално благополучие, спокойна работа, обществено признание, удовлетвореност от работата и семейно щастие. Считаме, че посочените ценности могат да се разглеждат като част от обществената ценностна система в нашата култура. В този смисъл те изпълняват ролята на норматив или еталон за сравнение с многообразните индивидуални системи от ценности и ценностни ориентации.

Експериментален модел. Целта на изследването е да установи как определен кръг от ценности, значими в нашето общество, се включват в индивидуалните ценностни системи.

Избраните от нас ценности са свързани с дълговременната жизнена перспектива у човека. В тази връзка те могат да бъдат отнесени към класа на ценностите - цели. Един от факторите, който оказва сълържанието на трудовата дейност в зряла възраст. Още повече,

че част от изследваните ценности са пряко свързани с труда - интересна работа, колегиални взаимоотношения, удовлетвореност от работата, труд в полза на обществото и други.

Спряхме се на две трудови сфери от обществения живот със съществено различни елементи в съдържанието на труда - научна дейност и материално производство. Първата изисква съответна квалификация и компетентност, характеризира се с висока степен на интелектуализация на труда, свобода в избора на задачите според индивидуалните интереси, наличие на елементи на творчество. Втората дейност е предимно изпълнителска, монотонна, включваща строго определени операции, в много случаи се използва ръчен труд, не се изисква висок образователен и квалификационен цензор.

Изследването си поставя следните задачи:

1. Съдържателен анализ на йерархичните структури на субективно значими социални ценности.
2. Очертаване на основните тенденции в йерархизирането на ценностите при учени и работници.
3. Анализ на субективната значимост на ценностите в зависимост от пола на изследваните лица.

В обекта на изследването се включват две извадки. Едната е общца за комплексното изучаване на ценностите и обхваща 227 научни работници от системата на БАН - биологи и физики.

Във втората извадка са включени 100 работници от материалното производство, които извършват шивашка дейност, изготвяне на книжни и кожени изделия за широка употреба, изработка на инструменти и др. Изследвани са 43 мъже и 57 жени, на възраст от 20 до над 50 г., разпределени в същите възрастови групи както при учениите. Изследваните лица са с начално, средно и средно специално образование. В обективните данни се включват още и степените и званията на научните работници, възраст, пол и стаж по специалността, както и семейното положение.

Методи и процедура на изследването. Първият метод¹, разработен от нас, обхваща индивидуалното ранжиране на ценностите. На изследваните лица се дават 10 картички, на които освен етикета на избраните ценности фигурира и съдържателното им описание. Считаме, че това е един удачен вариант за неутрализиране ефекта на различното разбиране от индивидите на едни и същи понятия.

¹ Методът е разработен с участието на Красимира Байчинска от Института по психология при БАН

Съдържанието, което включихме, беше определено от експерти - психологи и непсихологи. Например ценността „здраве“ е операционализирана като „отствие на физическа и психическа болест“, „интересната работа“ като „работка, която Ви поглъща, която дава възможност за проява на въображение и изява на личните способности“, „семейно щастие“ като „хармония и зачитане индивидуалността на всеки член от семейството“ и т.н.

Процедурата на изследването включва две паралелни ранжирания на ценностите по субективната им значимост за изследваните лица. При първото се дава инструкция да се разделят на групи всички ценности (броят на групите не се задава от експериментатора, а зависи от индивидуалните предпочитания), като „най-близко до себе си“ (т.е. долн край на листа) изследваните лица поставят тази група, която е най-важна или най-значима за тях, а „най-далече от себе си“ - тази, която считат за най-малко важна или най-малко значима. Второто ранжиране (рейтинг) се извършва вътре, в определените вече групи от ценности, като те се подреждат по степен на значимост „отляво надясно“. В резултат се получава правилна или неправилна геометрична фигура. Тя се описва по номерата на съставящите я картички от самите изследвани лица. Освен това на изследваните лица се дава възможност, ако желаят, да отбележат на листа в свободна форма затрудненията или положителните емоции, които са изпитвали по време на изпълнение на задачата.

Останалите ценности са разписани по много близък до показания начин. Подреждането на степените в тройките от съждения е извършено по случаен начин.

Използвам е и методът на анализ на индивидуалните случаи, като се сравняват получените резултати от цитираните вече методи с обективните данни за лицата, както и резултатите от въпросниците, измерващи локализацията на контрола и депресивните състояния.

Данните са обработени с честотен и клъстърен анализ.

Резултати и обсъждане. Анализът на резултатите е структуриран в зависимост от посочените задачи на изследването. Данните от ранжирането на ценностите според субективната им значимост са представени в таблици 1-2. Групите са формирани според съдържанието на труда и пола на изследваните лица.

Таблица 1: Ранжиране на социално значими ценности в зависимост от съдържанието на труда и пола на изследваните лица

Ранг	Учени		
	N = 227 общо	N = 109 мъже	N = 118 жени
1.	здраве	здраве	здраве
2.	интересна работа	интересна работа	интересна работа
3.	семейно щастие	семейно щастие	семейно щастие
4.	удовлетвореност от работата	удовлетвореност от работата	удовлетвореност от работата
5.	колегиални взаимоотношения	материално обезпечаване	колегиални взаимоотношения
6.	материално обезпечаване	колегиални взаимоотношения	материално обезпечаване
7.	обществено признание	обществено признание	труд в полза на обществото
8.	труд в полза на обществото	свободно време	свободно време
9.	свободно време	труд в полза на обществото	спокойна работа
10.	спокойна работа	спокойна работа	обществено признание

от

Таблица 2: Ранжиране на социално значими ценности в зависимост от съдържанието на труда и пола на изследваните лица

Ранг	Работници		
	N = 100 общо	N = 43 мъже	N = 57 жени
1.	здраве	здраве	здраве
2.	семейно щастие	семейно щастие	семейно щастие
3.	материално обезпечаване	материално обезпечаване	материално обезпечаване
4.	колегиални взаимоотношения	свободно време	удовлетвореност от работата
5.	удовлетвореност от работата	интересна работа	труд в полза обществото
6.	свободно време	удовлетвореност от работата	колегиални взаимоотношения
7.	интересна работа	колегиални взаимоотношения	спокойна работа
8.	обществено признание	обществено признание	интересна работа
9.	труд в полза на обществото	труд в полза на обществото	обществено признание
10.	спокойна работа	спокойна работа	свободно време

Интерпретацията на резултатите от първия метод обхваща два аспекта:

1. Умение за извършване на ценностен избор от изследваните лица.
2. Съдържателен анализ на йерархичната структура на ценностите.

Интерес представлява фактът, че умението за извършване на ценностен избор се използва във възрастовата психология и психологията на развитието при изследване на подрастващи като показател в интензивния процес на формиране на личността. Емпирично, липсата на умение за извършване на ценностен избор се изразява в невъзможността на изследваните лица да диференцират ценностите по групи или в скали. Обикновено тези резултати не се включват в общия съдържателен анализ на изследваната съвкупност. Считаме за необходимо да обърнем внимание на този аспект, въпреки че изследваните от нас лица са в зряла възраст. В случая търсим връзка между невъзможността за диференциране на ценностите в групи според субективната им значимост и някои негативни състояния у изследваните лица, които ни дават основание за съществуването на известни отклонения в поведението, например депресивни изживявания. На табл.3 и 4 са представени разпределенията на ценностите в групи в извадката на учените в зависимост от специалността и пола.

Таблица 3: Разпределение на ценностите по групи в зависимост от субективната им значимост при физици ($N = 56$ мъже и 13 жени)

Пол	Мъже					Жени				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Брой на групите от ценности										
Брой на ИЛ	5	30	17	4				6	5	2

Най-голямо натрупване на изследвани лица и в четирите подгрупи се получава в клетките 3 и 4. Най-често учените като цяло разграничават предложените от нас десет ценности в 3 или 4 групи. Резултатите на четири от изследваните лица (биологи) са изключени от общия съдържателен анализ и се интерпретират в рамките на диагностицирането на индивидуалните случаи. Причината е, че

два
ли-
нос-
на
ихо-
иза-
шно,
за в
ите
ит в
аме
из-
ъз-
уши
я у
на
вя-
тте
и
ек-
д-
то
и.
оге
ие

три от изследваните лица изпитват затруднения и не могат да диференцират десетте ценности по значимост - всички ценности са еднакво важни за тях, а едно от изследваните лица ги класифицира в седем групи, т.е. почти не открива близки по значимост ценности.

При определяне съдържанието на ценностните ориентации се използват различни методи за обработка, най-често факторен, таксономичен или клъстърен анализ (Селие, 1982). Ние се спряхме на клъстърния анализ, който използва основния принцип на таксономичния анализ - групиране на данните по определено сходство. В большинството от случаите използването на клъстърния анализ завършва с наименование на получените клъстери, свойства или предмети. В нашия случай считаме за неправомерно етикетирането на клъстерите поради относително малкия, неизчерпателен брой на изучаваните ценности, значими за личността изобщо. В проведеното изследване за нас беше съществено да се определят мястото и субективното йерархизиране на някои от социално утвърдените ценности.

Честотният анализ на разпределението на ценностите дава възможност за ранжирането на няколко ценности на едно и също място, които образуват „смислови групи от ценности“ (Залесский, 1975) или „комpleksi от ценостни отношения“ (Снегирева, 1987). Резултатите за водещите ценности са изложени на хистограми - фиг. 1 и 2.

Ако обединим данните общо за десетте ценности на всички научни работници, че получим ранжирането, показано в табл. 5.

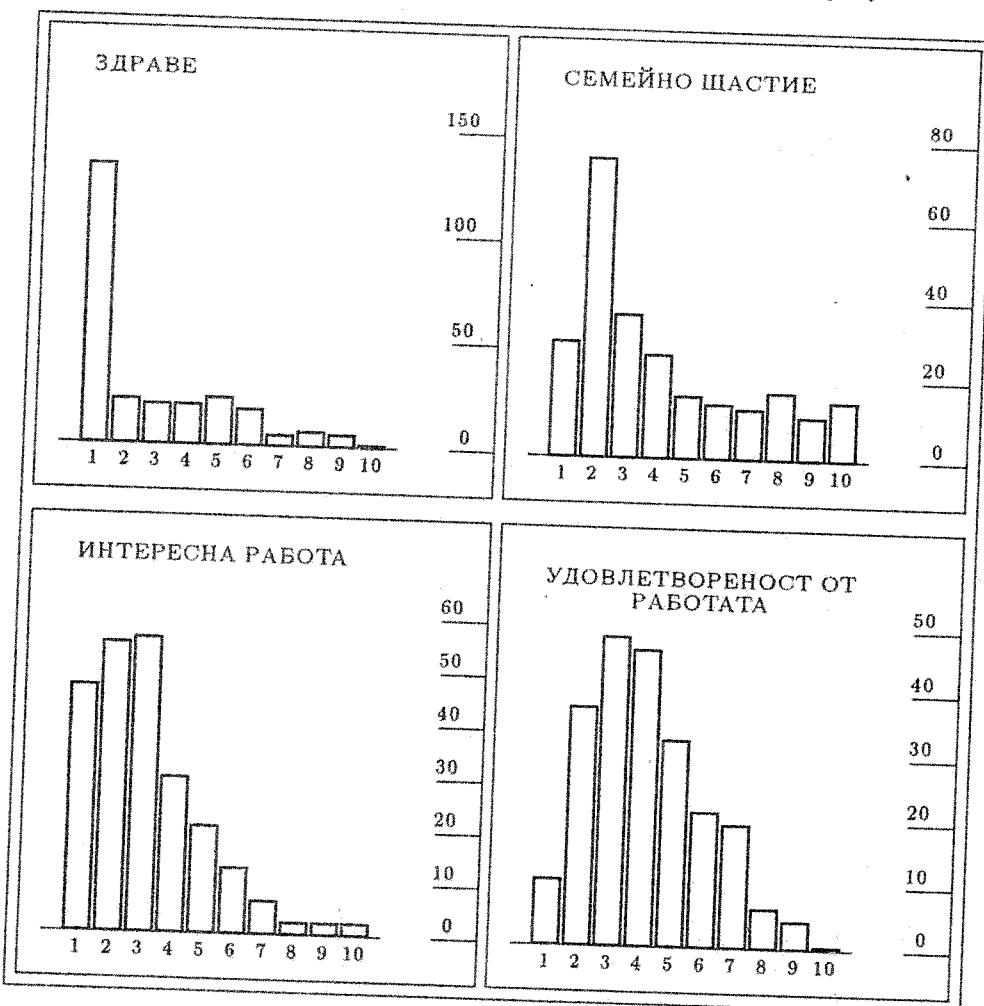
Приложихме йерархичен клъстърен анализ на Джонсън (цит. по Герганов, 1987) и в двата варианта на метода MAX и MIN за извадката на учените. Разглеждаме варианта MIN, който дава по-добра интерпретация в светлината на предложения теоретичен модел. Резултатите са представени на фиг. 3-4. Левелт (цит. по Герганов, 1987) счита, че когато дендограмите, построени по двата варианта на метода, съвпадат или са много близки, това означава, че обектите по природа са добре структурирани. В нашия случай дори теоретично не бихме могли да очакваме голямо сходство в структурирането на ценностите в термините на субективна значимост поради уникалността на индивидуалните ценостни системи. Въпреки това, при началното равнище на куплиране в някои подгрупи получихме сходна клъстерилизация и по двата варианта - напр. при биологките и при физичките (фиг. 3).

Ценостите, попадащи във върховата част на йерархичната структура, определят водещата ориентация на индивида към едни или други цели или сфери на дейност, като по този начин позволяват да се охарактеризира основната насоченост на личността. Чен-5

Таблица 4: Разпределение на ценностите по групи в зависимост от субективната им значимост при биолози ($N = 53$ мъже и 105 жени)

Пол	Мъже						Жени						
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	7
Брой на групите от ценности	4	21	19	7	2	3	3	12	47	33	9	1	
Брой на ИЛ													

Фигура 1: Честотни хистограми на водещите ценности при учени

Фигура 2: Честотни хистограми на водещите ценности при работници

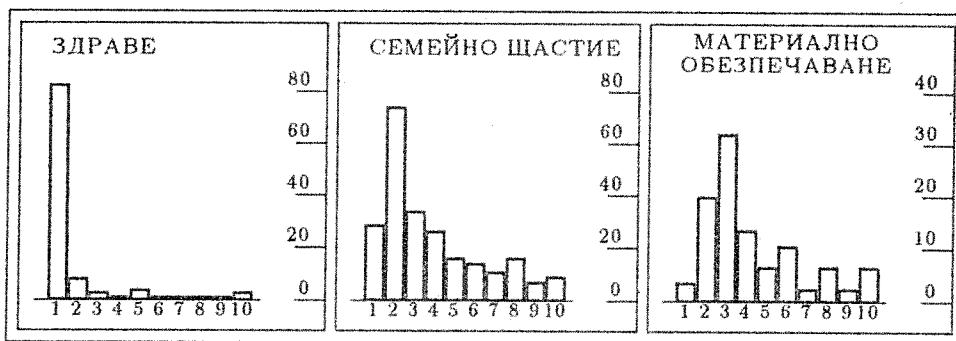
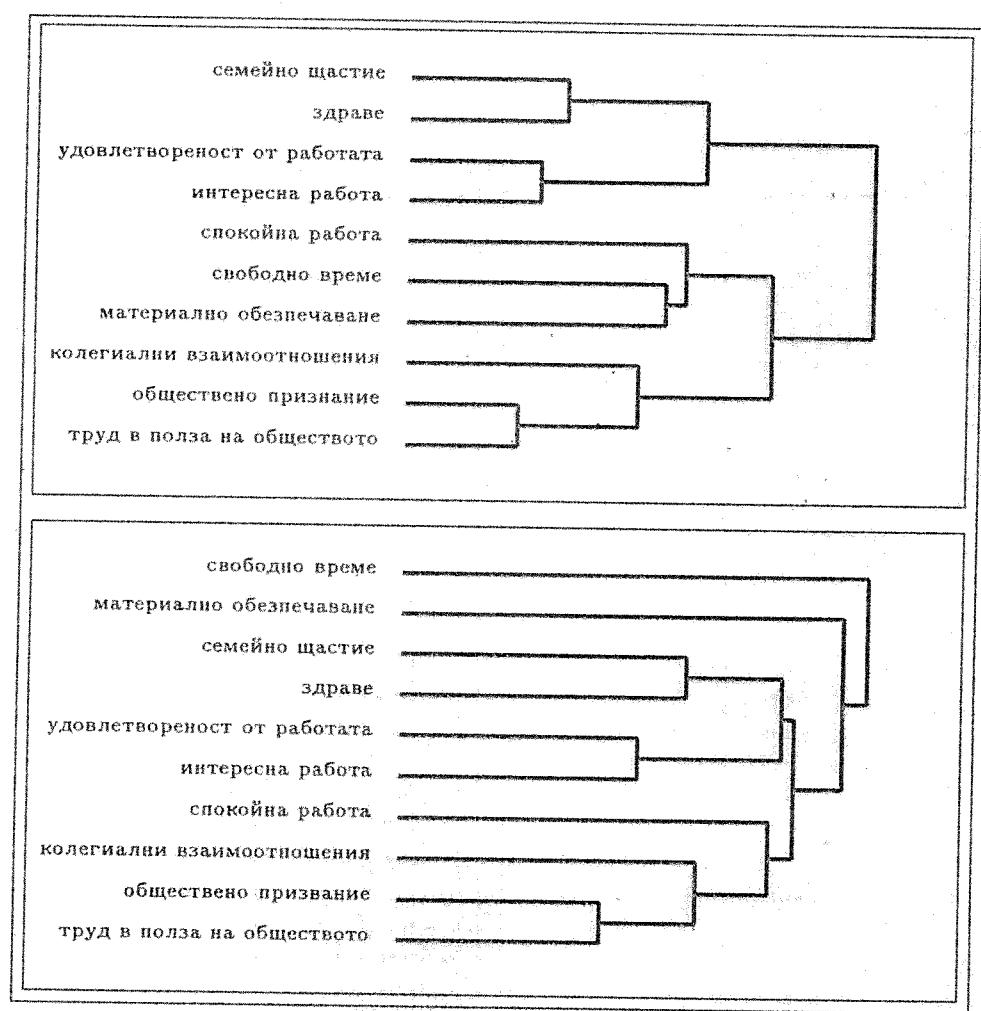

Таблица 5: Ранжиране на ценностите в двете изследвани извадки според данните от честотния анализ

Ранг	Наименования на ценностите	
	Учени	Работници
1.	здраве	здраве
2.	семейно щастие	семейно щастие
3.	интересна работа	материално обезпечаване
	удовлетвореност от работата	
4.		
5.	колегиални взаимоотношения	колегиални взаимоотношения
		свободно време
		удовлетвореност от работата
6.	материално обезпечаване	
7.		интересна работа
8.		обществено признание
9.	свободно време	труд в полза на обществото
	труд в полза на обществото	
	обществено признание	
10.	спокойна работа	спокойна работа

Фигура 3: Резултати от клъстерен анализ за биологи-жени по варианти *min* (горе) и *max* (долу)

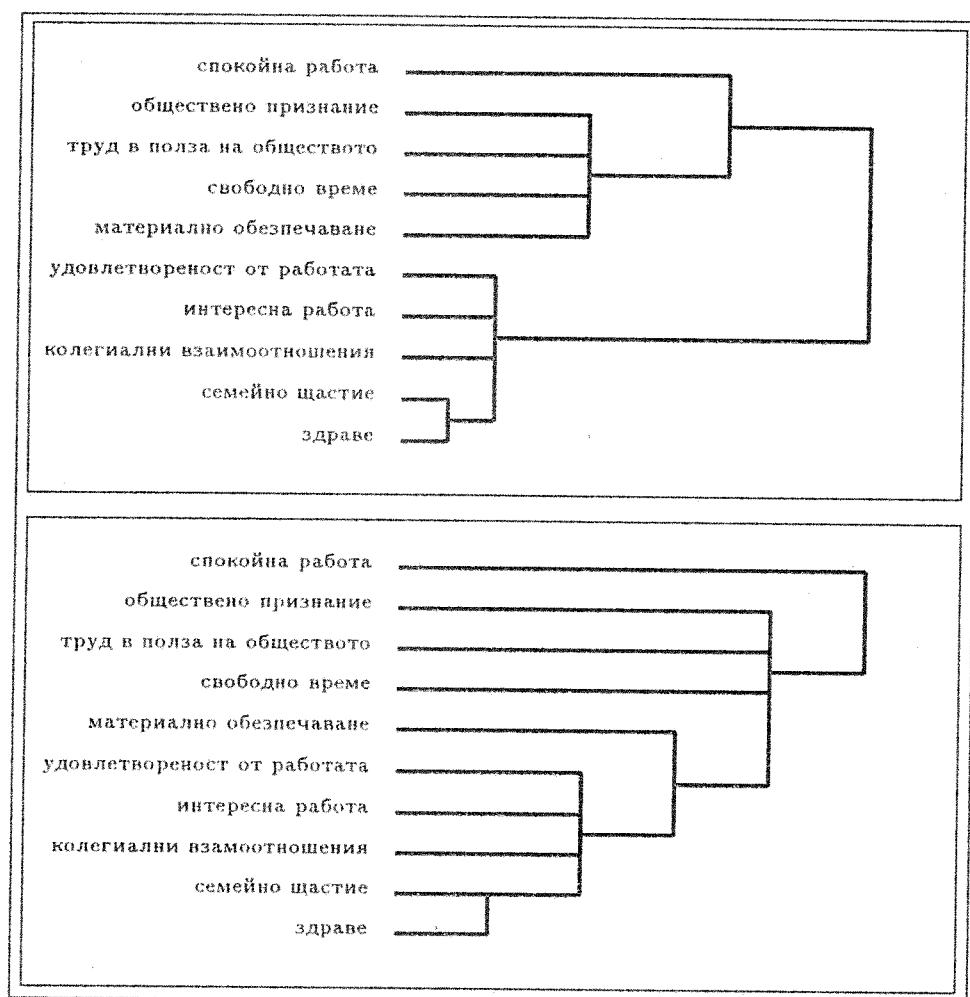
ностите в най-долната част от структурата също характеризират насочеността на личността, като показват сравнително по-ниската значимост на съдържащите се в тях цели. Ценностите, които остават по средата, са особено динамични и показват тенденция към изменение на ранговото място, предимно в зависимост от външни фактори – условия на живот, основна дейност и др. Следователно те са по-малко информативни за общата насоченост на индивида. Веднага възниква обаче въпросът за определянето на „горната“ или „върховата“ и „долната“ част в йерархията. Популярен в литературата е формалният критерий на разделяне на три равни части – респективно горна, средна и долнна. Очевидно е, че големината на частите зависи от броя на изследваните ценности. Макар и да дава приблизително вярна представа, този критерий е твърде уязвим, когато от изследваните лица се иска да боравят с оценяването по 3, 5 или 7-степенни скали на голям брой ценности, напр. от порядъка на 25 - 30.

Поради изтъкнатите по-горе съображения в нашата интерпретация предпочетохме друг критерий – емпиричен, за определяне значимостта на ценностите от индивидуална гледна точка. Става въпрос за честотния анализ (табл. 5), който агрегира десетте ценности действително на три групи, но с различна големина и по различен начин в двете изследвани извадки. Надеждността на това групирание се подкрепя и от данните за индивидуалните предпочтения на изследваните лица за разделяне по групи и от данните, получени чрез прилагането на кълъстерния анализ.

Най-висока субективна значимост в извадката на учените притежават ценностите здраве, семеен щастие, интересна работа и удовлетвореност от работата. В извадката на работниците върховата част от йерархичната структура се формира от ценностите здраве, семеен щастие и материално обезпечаване. В литературата съществуват достатъчно данни от емпирични изследвания, включително и междукултурни (Ядов (ред.), 1969), които показват, че общочовешките ценности не зависят от специфични социални фактори, дори и когато в ценностите се влага относително различно съдържание. Такива ценности са например свободата, мирът на планетата, равенството, здравето, щастието и др. Резултатите от нашето изследване потвърждават очакванията ни относно тенденцията на ценностите „здраве“ и „семеен щастие“ към членните места в йерархичната структура и в двете извадки. Можем да направим извода, че съдържанието на труда не оказва влияние върху ценностния избор на личността в тези две значими за човека сфери.

Основното различие между двете извадки се заключава в останалата част от избраните ценности, попадащи във върха на йерар-

Фигура 4: Резултати от клъстерен анализ за физици-жени по варианти *min* (горе) и *max* (долу)

хията, които според нас оказват силно влияние върху механизмите на саморегулация у личността. Интересната работа и удовлетвореността от нея се оказват значима цел в дейността на учените, докато при работниците същите две ценности са със значително по-нисък ранг. Интересната работа е в най-малко предпочитаната група от ценности, а удовлетвореността се характеризира с нестабилен ранг. Вместо обсъжданите две ценности, в горната част на структурата при работниците значимо се оказва материалното осигуряване.

Долната част от йерархичното подреждане означава по-ниска субективна значимост на тези ценности, което в термините на нашия обяснителен модел води до по-слабото им влияние върху саморегулацията на поведението у личността. Общи за двете изводки се оказаха ценностите „спокойна работа“, „обществено признание“ и „труд в полза на обществото“. Ниската субективна значимост на последните две според нас говори както за известно недоочевидяване на научния труд от гледна точка на обществото, така и за определено разминаване между личните и обществените интереси, водещо до отчуждаване. В този смисъл получените резултати считаме за социално негативни. Към тях не причисляваме третата ценност - „спокойна работа“. Съображенията ни са свързани, от една страна, с обективната реалност, която наложи навлизането на нова техника и технологии буквално във всички сфери на обществения живот. Това неминуемо доведе до промени в трудовата дейност - включване на разнородни действия и операции, нарастване интензивността на индивидуалната активност, изисквания за вземане на решения често в дефицит от време и др. Ние считаме, че от социална гледна точка „спокойната работа“, дефинирана като „работка без напрежение и недостиг на време“, намали рязко своята значимост. От друга страна, теорията на Ханс Селие (1982) за стреса обосновава липсата на отрицателно въздействие, дори необходимостта от слаби стресогенни фактори за поддържане оптималното равнище на активност, разбира се, без да се достига до дистрес. Тъй като представеното изследване на ценностите в трудовата дейност представлява част от комплексно изучаване на ценностите в различни аспекти и с прилагането на различни подходи, ценността „спокойна работа“ е включена за съпоставимост на резултатите.

Различията между двете изводки в сферата на по-ниска субективна значимост се внасят от ценността „интересна работа“ за работниците и „свободно време“ за учените. Непредпочитането от работниците на интересната работа би могло да се обясни като проява на защитна реакция - в действителност трудовата дейност, в която те участват, е монотонна, липсва както разнообразие, та-

ка и възможности за избор на задачите, социално е непрестижна. Или ако приложим разграничението на мотивацията на вътрешна и външна, предложено от американския психолог Диси (Диси, Райън, 1988), изследваните работници са външно мотивирани, тъй като трудът, който полагат, е с неатрактивно за тях съдържание. Поради невисокия образователен и квалификационен ценз работниците от изследваната съвкупност на практика нямат възможност да участват в друга, значително по-интересна работа. Поради това и много по-важно за тях се оказва материалното стимулиране, играещо ролята на външен за личността резултат от труда.

Как бихме могли да обясним относително ниската значимост на ценността „свободно време“ при учениите. От една страна, известно е, че научната дейност не би могла да се вмести във формално задания часови работен ден. В наукознанието съществуват данни, че учените по призвание възприемат работата си като смисъл на живота, а не като задължение. В много случаи те предпочитат да посвещават работното си време, извън регламентирания работен ден, на дейности, свързани пак с науката. От друга страна, съществуват съображения, според които един от измерителите на културата и развитието на личността е не само високото равнище на професионализъм, но и компетентността при извършването на други дейности главно в свободното време. Трудно е да се обединят тези две алтернативни в известна степен обяснения. Като проблем на индивидуално равнище явно те се решават посредством ценностния избор или предпочитания на личността.

Какви са различията в субективната значимост на ценностите в извадката от учени по пол? Въпреки идентичното формиране на групата от водещи ценности, при мъжете интересната работа е с по-висок ранг, отколкото при жените, при които семейството е с по-висока субективна значимост. Този резултат още веднъж потвърждава традиционната, бихме казали, тенденция за реализация на мъжете предимно в сферата на труда и след това в семейството и стремежа у жените да съвместят реализацията си в трудовата и в семейната сфера. Основните ангажименти по поддържането на дома и особено по отглеждането на децата остават приоритет на жените. Не можем да твърдим, че различието от един ранг е силно значимо, тъй като не сме използвали специален статистически критерий за оценка. Но според класическата интерпретация на Рокич по-високият ранг се свързва винаги с по-силно предпочтение, въпреки че величината, която изразява разстоянието между ранговете в йерархичната структура, е различна. Или с други думи, при рейтинга не се предполага равноинтервалност както при методите на многомерно скалиране.

В долната част на йерархията свободното време и спокойната работа са с еднакъв ранг, докато трудът в полза на обществото и общественото признание си разменят местата в двете групи по пол. Интерпретацията ни се базира върху съображението, че мъжете са ориентирани по-скоро към решаване на задачи (task-oriented) за разлика от жените, които са предимно насочени към междуличностно взаимодействие (interpersonally oriented). Поради това в съревнователната дейност, характерна за науката, психологическото включване е по-активно при мъжете, отколкото при жените. Към тези съображения, като прибавим и по-високата субективна значимост на интересната работа, бихме могли да обясним защо общественото признание, съдържателно определено като „одобряване на личните професионални постижения от колектива“, е с два ранга по-високо при учениите-мъже, отколкото при учените-жени.

В извадката на работниците от материалното производство водещите ценности-цели не се различават в групата на мъжете от тези в групата на жените. В този случай съдържанието на труда не изпълнява ролята на модератор при провеждането на ценностния избор. Резултатите като че ли бихме могли да обясним от позициите на здравия разум или от житетската философия. След като интересът към съдържанието на работата не е висок и равнището на претенциите към самореализация в трудовата сфера явно е по-ниско в сравнение с учените, основната насоченост у работниците се базира върху ценностите „здраве“, „семейно щастие“ и „материално обезпечаване“. При това тази насоченост не се влияе от пола.

Различията се проявяват в останалата част на йерархичната структура. Ако за мъжете ценността „интересна работа“ попада в средата (пето място), което означава, че рангът е нестабилен и зависи от други условия, то при жените-работнички същата ценност е на осмо място и попада в долната, по-ниско значима част от структурата. За сметка на това спокойната работа е по-важна от интересната, от обществения престиж, дори от свободното време. Трябва да отбележим, че във всички останали подгрупи от цялата изследвана съвкупност на учени и на работници от материалното производство ценността „спокойна работа“, е поставена на последно място.

Заключение. Резултатите от изследването на субективното възприемане на социално утвърдени ценности потвърждават общото теоретично допускане, че в зряла възраст съдържанието на трудовата дейност опосредства интериоризирането на социално значими ценности главно при определяне основната насоченост на ценностните ориентации. Изключение в това отношение правят общо-

Крунта
Пече Селце
Снецци
СтоЛе
Ядоуб
Ядоуп
Rok
Rok

човешките ценности (в нашия случай това са здравето и семейното щастие), които се оказват водещи за всички подгрупи и в двете изследвани извадки - независимо от различията в съдържанието на труда и по отношение на пола.

В основната насоченост на ценностните ориентации при учениите се включват ценности, пряко свързани с трудовата дейност - като интересна работа и удовлетвореност от работата. При работниците водещо място в ценностните ориентации, заедно с общочовешките ценности, заема материалното осигуряване.

Обяснителните модели за различията между формирани подгрупи в средната или нестабилната част на йерархичната ценностна структура носят подчертано хипотетичен характер, тъй като са изведени главно на основата на различията в съдържанието на трудовите задачи и някои основни положения за между половите различия. Специално бихме искали да подчертаем, че съчетаното използване на подходи, изучаващи, от една страна, средата, респ. дейността или ситуацията и от друга - човешкото поведение, респ. личността, не отхвърля възможността за достоверност на алтернативни обяснителни модели на резултатите в една и съща популация. Такъв пример в нашето изследване са различните възможности за обяснение на относително ниското рангово място на ценността „свободно време“ при учениите.

Данните от изследването ни дават основание да считаме, че конструираните специално за изучаването на ценностите два метода показват задоволителна разграничителна способност. Възприемат се добре и от изследваните лица, които сравнително бързо и лесно се справят и не съобщават за наличието на затруднения при работа с методите.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Г.М. (1980). Социальная психология, М.
- Бардов, И. (1987). Методические проблемы при исследование ценностной сферы личности. Психологические исследования, 1.
- Герганов, Е. (1987). Памет и мислене, С.
- Лиси, Е., Р. Райън (1988). Съвременно развитие на мотивационный подход. Психологические исследования, 4.
- Ермоленко, В.Д. (1984). Психологические особенности развития ценностных ориентаций детей в периоды перехода в младшую школьную и подростковую возрасте: Автореферат докторской диссертации, М.
- Залесский, Г.Е. (1975). О путях изучения ценностных ориентаций молодежи в сфере науки. - В: Методы социально-психологических исследований, М.

- Круглов, Б.С. (1983). Роль ценностных ориентаций к формированию личности школьника. Психологические особенности формирования личности школьника, М.
- Печяк, В. (1987). Известни психолози за психологията, С, с. 54.
- Селие, Х. (1982). Стрес без дистрес, С.
- Снегирева, Т.В. (1987). Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций. В: Диагностическая и корекционная работа школьного психолога, М, с. 81.
- Стоицова, Т. (1985). Невербални индикатори за стабилност на поведението, Дисертация, С, с. 77.
- Ядов, В.А. (ред.) (1969). Личность и ее ценностные ориентации. Инф. бюллетин, 19, М.
- Ядов, В.А. (ред.) (1979). Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности, Л.
- Rokeach, M. (1968). Beliefs, Attitudes and Values, San Francisco.
- Rokeach, M. (1973). The Nature of Human Values, N.Y.

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ПСИХОМОТОРНОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦА В РАННА ВЪЗРАСТ ОТ СОФИЯ И МОСКВА

Райна Драгошинова, Тотко Татьозов,
Величко Гатев, Нина Муравенко, Раиса Ямполская *

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHO-MOTOR DEVELOPMENT IN CHILDREN OF CHILDHOOD AGE FROM SOFIA AND MOSCOW

R. Dragoushchinova, T. Tatiosov, V. Gatev,
N. Muravenko, R.Iampolska

The goal of the joined research is to study the age features of the psycho-motor development (gross and fine motor development) in children during the second and the third year of life, raised up in the conditions of the creches.

The target of the study are 398 healthy children from Sofia and 482 children from Moskow. The investigation was carried out through especially composed scale of criteria for fine and gross motor development.

It was determined that gross motor development has achieved higher degree in comparison to fine motor development. The comparative analysis of the data of both children groups evidences about differences in their achievements according to the specific conditions of educational activity in the creches.

През ранната възраст се извършва интензивно морфофункционално съзряване на кората на главния мозък. За сравнително кратко време настъпват съществени изменения и в психомоторното развитие на детето.

Двигателното развитие на малкото дете е важна предпоставка за неговото физическо здраве и едновременно с това съществена страна на психическото му развитие.

Известно е, че за развитието на двигателната координация, точността на изпълнение на движенията и формирането на пространствената ориентация на движенията основно значение има постнаталното съзряване на моторната зона на кората. В това отношение организираните, целенасочени въздействия на физическото възпитание са важна предпоставка.

*Райна Драгошинова - ст.н.с., Тотко Татьозов - ст.н.с., Величко Гатев - професор, Национален център по хигиена, хранене и медицинска екология, София; Нина Муравенко - доцент, Раиса Ямполская - професор, Център за усъвършенстване на лекарите, Москва

Цел на съвместното сравнително изследване е изучаване възрастовите особености на психомоторното развитие на децата през втората и третата година от живота им, възпитаващи се в условията на детски заведения в София и Москва. Програмното оптимизиране на двигателния режим в двете страни има свои специфични особености.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Обект на изследването бяха 398 деца от детските ясли на София и 482 деца от детските предучилищни учреждения на Москва. В изследването бяха включени здрави деца, адаптирали към условията на детското заведение. За характеристика на психическото развитие са използвани методите за психодиагностика на В. Манова (1974) за българските деца и на Г. Пантиухина, К. Печора, З. Фрухт (1983) за тези от Москва.

Изследването на психомоторното развитие се извърши с помощта на специално съставена скала от показатели за общата и фината моторика. Тя обхваща следните възрастови периоди - 1 г. 6 м., 1 г. 9 м., 2 г., 2 г. 6 м., 3 г., като за всеки от тях има по 3 показателя за двата вида моторика.

Тестовите задачи за оценка на общата моторика обхващат развитието на основни движения като ходене, скачане, прекрачване, хвърляне. За оценка на развитието на фината моторика се използваха такива тестове, като рисуване на вертикални и хоризонтални линии, окръжност; низане, строене и др. С цел унифициране на оценката на психомоторното развитие бяха съставени количествени и качествени параметри, както и еднакви уреди и пособия за изследване. Изпълнението на показателите се оценяваше по трибална система - самостоятелно изпълнение, изпълнение с помощ и неизпълнение. Всяко дете е изследвано индивидуално, като му е давана словесна инструкция и е правен показ на действието. Полученият материал е обработен статистически за проверяване достоверността на средните разлики и уровень на вероятност.

ГО

ио-
ат-
аз-
вка
ена
оч-
ан-
на-
ние
пи-

кор,
ура-
ите,

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Характеристиката на подвижността на наблюдаваните деца не показва съществени различия между двете групи. Подвижни са съответно 86,7% от софийските деца срещу 86,4% от московските деца. Слабоподвижни са 7,3% срещу 9,9% и свръхподвижни - 5,8% срещу 3,7%.

Не се установиха съществени различия и по отношение данните за физическото развитие и разпределението на децата съобразно нивото на психическото им развитие.

Обобщеният анализ на данните, получени от изследването на двете групи деца, показва, че 55% от показателите за психомоторното развитие се изпълняват без статистически значими различия (показатели №№ 1, 4, 5, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, приложение №1).

Независимо от влиянието на социалните и други фактори, психомоторното развитие на децата е обусловено от онтогенетическите закономерности на растежа, което се отразява и в получените резултати и за двете групи деца. Същевременно при някои други показатели (45%) има съществени различия в резултатите на едната или другата група, което отразява и същественото влияние на условията, при които се отглеждат и възпитават децата в София и Москва. Например при показателите, отразяващи развитието на скокообразните движения (пок. №№ 7, 8, 13, 14, 15, 21, 25), резултатите на софийските деца са значително по-добри. Това се обяснява най-вече с практически по-добрата системна и целенасочена възпитателна работа по физическо възпитание, залегнала в методиката на провеждането му (според използваната Програма за работа в детските ясли), както и с въвеждането на оптимизиран двигателен режим.

От проведеното изследване се вижда, че една част от движенията, особено тези, отразяващи развитието на общата моторика - ходене, прекрачване, хвърляне и хващане на топка - се изпълняват от над 3/4 от всички деца в двете групи. Тъй като общата моторика намира своето развитие и упражняване в ежедневието на децата и в по-голямата си част не изисква специални упражнения, овладяването ѝ от по-голяма част от децата е потвърден факт.

Същевременно твърде нисък е процентът и в двете групи (21%) при изпълняване на показателите, отразяващи развитието на фината моторика (показатели №№ 4, 6, 17, 18, 22, 25). Тези резултати показват зависимостта на формирането на фината моторика от обучението, изразено с помощта на кинестетическо подкрепление. В този смисъл е необходимо освен използването на показ и

словесно обяснение да се открои и ролята на кинестетичното подкрепление, още повече че в методиката на възпитателната работа относно развитието на различните двигателни умения приложението му е значително по-слабо застъпено.

От изследването се вижда, че има и движения от общата моторика, чието овладяване явно изисква конкретна физическа помощ от страна на възрастните. Това създава у децата чувство за увереност и сигурност, снижава напрежението и страхът им. Такива движения са отразени от следните показатели (№№ 4, 8, 14, 21, 25, 26). В комплекса за управление на движенията влизат системите, регулиращи мускулния тонус, равновесието на тялото, координацията на съкращението на мускулите - антагонисти и синергисти, зрителния контрол. Всяко движение е една цялостна програма, смяна на едни действия с други, осъществявана под контрол. Ако за простите движения детето може да се справи само чрез показ и словесна инструкция, то за сложните се нуждае от кинестетична помощ от страна на възрастните. По такъв начин формирането на движениета се постига в процеса на целенасочено обучение на базата на съответно морфофункционално съзряване на детския организъм.

ИЗВОДИ

1. Развитието на психомоторната функция има хетерохронен характер. Установява се, че общата моторика има по-висока степен на развитие в сравнение с фината моторика.
2. Установява се значително подобреие в развитието на двигателната функция със средствата на кинестетичното подкрепление за фината моторика и чрез физическа помощ за развитие на общата моторика.
3. Сравнителният анализ на данните за двете групи деца показва различия в постиженията им и в зависимост от специфичните условия на възпитателната дейност в детските заведения.

ЛИТЕРАТУРА

- Манова-Томова, В. (1974). Психологическая диагностика, С.
- Пантиухина, Г.В., К.Л. Печора, З.Л. Фрухт (1983). Диагностика нервно-психического развития детей первых трех лет жизни, М.

Приложение №1

18 месеца

1. Ходи стабилно 10 метра, без да пада и без да сяди.
2. Прекрачва въженце на височина 10 см.
3. Качва се на сандъче и слиза от него (вис. 18 см, 50 x 50).
4. Хвърля топката надалече с двете си ръце (диам. на топката 15- 20 см).
5. Драска спонтанно с голямо желание.
6. Рисува вертикална линия по показ и словесно указание.

21 месеца

7. Ходи по ограничена в ширина и повдигната над пода повърхност (пейка с ширина 25 см и височина 15 см).
8. Скача на място.
9. Кара велосипед на 3 колела.
10. Хвърля топката в кутия на разстояние 50 см (кутията е висока 10 см, 25 x 20 см).
11. Драска на лист с ограничена повърхност.
12. Слага едно върху друго 5 кубчета (4 x 4 см).

24 месеца

13. Прекрачва въженце на височина 20 см.
14. Качва се на сандъче и слиза от него (високо 20 см, 40 x 40 см).
15. Скача на дължина 20 см (от 3 опита).
16. Сгъва лист хартия на две.
17. Рисува хоризонтални и вертикални линии по словесно указание и по подражание.
18. Строи врата от 3 кубчета (по словесно указание и по подражание).

30 месеца

19. Прескача две паралелни линии (разстояние между линиите - 10 см).
20. Прекрачва през въже на височина 25 см.
21. Качва се на сандъче и слиза от него (височина 25 см, 40 x 40 см).
22. Копира нарисуван кръг (диаметър на кръга 5 см).
23. Прехвърля топка през мрежа на височина 100 см (диаметър на топката - 5 см).
24. Нанизва мъниста на конец.

36 месеца

25. Подскача, за да достигне предмет на височина 10 см над протегнатата ръка на детето.
26. Качва се и слиза по стълба без подкрепа.
27. Прекрачва през въженца на височина 30 - 35 см.
28. Лови топка на разстояние 70 см (диаметър на топката 20-25 см).
29. Слага едно в друго 5 кубчета.
30. Хвърля топка с една ръка на разстояние 2 метра.

I

PR

P

изиг
даме
били
на п
ледв

M

обхо
след
изсле
дагои
лечеи
нени
дадеи
вид и
само
ния ф
психи
лучеи

M

утвъ
ята:

*Te
¹B
„measu

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

ПРОБЛЕМИ НА СТАТИСТИЧЕСКИЯ ПОДХОД ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПСИХИЧНАТА ПРОМЯНА

Тенко Райков*

PROBLEMS WITH THE STATISTICAL APPROACH TO THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL CHANGE

Tenko Raikov

The article considers some problems which occur in most applied studies of psychological change, especially when analyzing data from such studies. An outline of the statistical methods to be preferred is given.

Понятието „изменение“ подобно на понятието „измерване“ е изиграло централна роля в историята на емпиричните науки. Фундаментални научни постижения в различни научни дисциплини са били инспирирани от необходимостта да се анализира природата на противящите процеси на изменение, които са в основата на изследвания клас явления.

Методите за изследване на психичната промяна (ИПП) са необходима съставна част от инструментариума при емпирични изследвания на психичните процеси. Те се използват например при изследване ефективността на целенасочено терапевтично или педагогическо въздействие, на специфичен процес на обучение или лечение, на ефекта на конкретен тренинг, или най-общо на измененията в определени психични характеристики в зависимост от дадено въздействие или период. Въпростът за ефекта на конкретен вид интервенция може да получи информативен и надежден отговор само на основата на дълбок съдържателен анализ на наблюдавания феномен, правilen избор на оптимален метод за измерване на психичната промяна, последвани от прецизна интерпретация на получените резултати.

Методологията на изследване на психичната промяна¹ вече е утвърдила своето присъствие в множество области на психологията:

* Тенко Райков - кфн, Институт по психология, БАН

¹ В чуждестранната литература се използват термините „измерение изменений“, „measurement of change“, „Veränderungsmessung“.

- В когнитивната психология - за анализиране изменението на стратегиите за решаване на проблем в зависимост от периода време от началото на наблюдението и на съответните профили по отношение намаляването ентропията при процесите на обучение (Klix, F., H.-J. Lender, 1967);
- При тест-ретест анализи - за контролиране ефективността на програмираното обучение (Clauss, G., 1969);
- В психодиагностиката, особено в диагностиката на способността за обучение (Guthke, J., 1973);
- При изследване състоянието на пациенти - преди и след прилагането на специфична психотерапия (Helm, J., 1972);
- В педагогиката - при изследването променливостта на учителската оценка (Kossakowski, A., K.-H. Otto, 1973);
- Във възрастовата психология при лонгitudни изследвания - за диагностика на развитието на интелектуалните способности в напредваща възраст (Nesselroade, J.R., P.B. Baltes, 1979);
- В психофизиологията;
- В социалната психология - при изследване социалната мобилност, ефекта на определена кампания и др. (Handl, J., 1984).

Методологията на изследване на психичната промяна има висока практическа зависимост не само в психологията, но и при решаване на сходни проблеми в социологията, биологията, икономиката.

В съответствие с многото изследователски въпроси в различни области почти необозрима е вече съвкупността от публикации, които се отнасят до прилагане на конкретни методи за ИПП. Така например Cattel (1966) установява, че в случайна извадка от 100 статии в научните списания по социални науки повече от половината третират някой такъв метод, което свидетелства за голямата им популярност и високия интерес към тях.

Целта на настоящата статия е да постави някои проблеми на методологията на ИПП, които се проявяват в повечето приложни изследвания, особено при анализа на данните от тях, както и схема на най-често използвани методи за статистическия им анализ (вж. напр. Harris, C.W., 1972; Nesselroade and Baltes, 1979; Patterson, F., 1980; Raykov, T., 1986).

на
да
ни-
на

на

об-

и-

вл-

и -

ил-

ко-

га.

ни

ко-

00

и-

та

на

ни

се-

из-

зан,

Теоретико-приложни проблеми

Като интердисциплинарна проблемна област ИПП включва както въпроси на формално-статистическата обработка на данни, така и на дълбок съдържателен анализ на интересуващите ни психични феномени. По този начин тя се разглежда в три аспекта:

Теоретико-измерителен. Включва проблемите на възможно най-точното измерване на високо равнище (напр. метрично) на изследваните психични характеристики;

Съдържателно-интерпретационен. Обхваща въпроса за избора на най-чувствителните към интересуващото ни изменение измервания (латентни свойства, характеристики, дименсии) и моменти на измерване, специфични за наблюдавания психичен феномен, както и въпросите на информативната съдържателна интерпретация на резултатите от последвалия математико-статистически анализ на получените данни;

Формално-статистически. Разглежда проблемите на избора, адаптацията или развитието на оптимални, подходящи за достигнатото равнище на измерване математико-статистически методи за анализ на данни (обикновено този аспект се обозначава с термина „измерване на изменения“).

Очевидно първите два аспекта и отчасти третият произтичат от фундаменталния проблем на измерването в психологията - индиректния достъп до интересуващите ни латентни измерения и конструкти, характерни за изследвания психичен феномен чрез напр. измерване, наблюдение и др. (виж Krause, B., 1979; Torgerson, W.S., 1958). Статистическият подход към ИПП, концентриран върху третия от посочените аспекти, има за цел на основата на експериментални данни формално да аргументира извода за наличие или отсъствие на изменение при повторни и последвали измервания на интересуващите ни психични характеристики на изследвани лица или за различието им от тези на лицата от контролната група, както и да осъществи математико-статистическо моделиране на изследваното явление.

Прецизното изследване на психичната промяна е възможно единствено при пълно съобразяване с всеки от посочените три аспекта. Тяхната качествена разпородност обаче, както и различните съществени трудности при решаването на присъщите им проблеми в изследователската практика са от най-важните причини за оформилото се в средите на специалистите по психометрика мнение, че съвременното състояние на методологията на ИПП далеч не е без проблемно. Cronbach and Furby (1973) наричат ИПП „неразрешената загадка на психометриката“, Torndike (1966) „една от най-трудните

области в психологията", Roskam (1976) е на мнение, че „времето още не е дошло за извършване на детайлни изследвания на процесите на промяна в човешкото поведение" и че ИПП е „извънредно комплициран проблем".

Така наречените дилеми на Bereiter (1963) са типичен пример за сложността на практическото изследване на психична промяна. Ако приемем за основа на разглежданятия по-долу модела на класическата теория на тестовете (виж Fisherr, G., 1974; Lord and Novick, 1968), според които измерената стойност X на интересуващата ни психична характеристика е сума от „истинската“, ненаблюдана стойност T и грешката на измерването E (т.е. $X = T + E$), споменатите дилеми изразяват следното:

Първата от тях се основава на присъствието на дисперсията $\sigma_{E_1}^2$ на грешката E_1 от първото измерване, взета с обратен знак, в равенството за ковариацията $Cov(X_1, D)$ между началната стойност (претеста) X_1 и наблюдаваното (измереното) изменение $D = X_2 - X_1$, където X_2 обозначава крайната стойност (второто измерване, ретестът):

$$Cov(X_1, D) = Cov(T_1, D_T) - \sigma_{E_1}^2.$$

Тук $D_T = T_2 - T_1$ е „истинската“ стойност на изменението (ненаблюдана), а $T_2 = X_2 - E_2$ и $T_1 = X_1 - E_1$ са „истинските“ (ненаблюдани) стойности при претеста и ретеста X_1 и X_2 . От това равенство се вижда, че корелацията $\rho(X_1, D)$ между претеста и измереното (наблюдаваното) изменение показва тенденция да резултира в занижени и отрицателни стойности. Последното се среща особено често в приложни изследвания (виж Baltes et al., 1980; Raykov, T., 1986, гл. 6). Следователно екстремни стойности в претеста биха били последвани с по-голяма вероятност от усредняващи ги измервания в ретеста. По-точно - максимални и минимални стойности от първото измерване с по-голяма вероятност са последвани от стойности, близки до средното на ретеста при повторното измерване, т.е. в този случай е налице т.н.р. „регресия към средата“ (виж Baltes et al., 1980; Bereiter, 1963; Nesselroade and Baltes, 1979; Patermann, 1978; Raykov, 1986). Същевременно наличието на грешка от измерването в претеста има съществен принос за този артефакт, както се вижда от равенството за условното математическо очакване:

$$E(D|E_1) = D_T + E_2 - E_1$$

Оттук следва, че ако $X_1 = T_1 + E_1$ е екстремна стойност вследствие на екстремна грешка E_1 в същата посока, то очакваното изменение на $E(D|E_1)$ е повлияно от E_1 в същата степен, но в обратна посока.

дек
1961

къл
 r_{22}
се г
тия
един
и с
че
ни
„ис

то 1
 X''_2
 X'_1
 D'_T
жал
ефе
мер

Без
Пр
от
пър
от
ния
спе
лог
орг
кач
поп

X_1
бъл
ван
физ
под

Втората дилема се илюстрира най-добре с формулата за надеждността r_{DD} на измерените изменения D (виж Lord and Novick, 1968):

$$r_{DD} = \frac{\sigma_1^2 \cdot r_{11} + \sigma_2^2 \cdot r_{22} - 2\sigma_1\sigma_2\rho(X_1, X_2)}{\sigma_1^2 + \sigma_2^2 - 2\sigma_1\sigma_2\rho(X_1, X_2)}$$

където σ_1^2 и σ_2^2 са дисперсията на пре-теста X_1 и на ретеста X_2 , r_{11} и r_{22} - техни надеждности, $\rho(X_1, X_2)$ - корелацията им. От формулата се вижда, че висока надеждност на измерените изменения D е постижима само когато $\rho(X_1, X_2)$ е ниска. Последното според Bereiter е единозначна индикация, че пре-тестът и ретестът не измерват една и съща дименсия, т.е. от първата и втората дилема би следвало, че измерените изменения $D = X_2 - X_1$ са систематично изместени и в общия случай са ненадеждни оценки на интересуващите ни „истински“ изменения $D_T = T_2 - T_1$.

С третата дилема се поставя въпросът, дали и кога при наличието на равни наблюдавани (измерени) изменения $D' = X'_2 - X'_1 = D'' = X''_2 - X''_1$ у две от изследваните лица с различни начални стойности $X'_1 \neq X''_1$ следват равни изменения и в „истинските“ им стойности $D'_T = T'_2 - T'_1$ и $D''_T = T''_2 - T''_1$. Този въпрос има съществено съдържателно значение при сравняване „истинския“ (а не наблюдавания) ефект на определена интервенция у изследвани лица с различни измерени стойности в пре-теста.

Бележки върху дилемите на Bereiter

Прецизното разглеждане на дилемите показва, че те не лишават от смисъл изследването на психична промяна, както би внушило първоначалното им тълкуване. Но своята същност те са резултат от недостатъчния обем информация, който се съдържа в измерванията на интересуващите ни психични характеристики и който е специфичен за най-често срещаното равнище на измерване в психологията - неметричното, особено когато по различни причини като организационни, технически, етични, съдържателни (напр. бързата качествена промяна на наблюдавания феномен) и др. не е възможно по-продължително измерване на интересуващото ни явление.

Систематичната изместеност на измерените изменения $D = X_2 - X_1$ като оценки на „истинските“ изменения $D_T = T_2 - T_1$ може да бъде неутрализирана като систематична чрез въвеждане в изследването на контролна група от изследвани лица със сходни (специфични за всеки конкретен проблем) начални характеристики, не подложени на интервенция и последващо сравнение на измерените

изменения в двете групи (например с помощта на t -теста, приложен върху разликите или сравнението на наклоните на регресионните прости в съответния модел). В случаи, когато методически не е възможно осигуряването на такава контролна група, може да се използва модел на ковариационния анализ за обработка на данните, в които е включена като ко-променлива и разликата $X_1 - \bar{X}_1$:

$$X_2 = \alpha + \beta X_1 + \gamma(X_1 - \bar{X}_1) + E_2,$$

където \bar{X}_1 е средната стойност на пре-теста, а α, β, γ - параметрите на модела (виж Raykov, 1986, гл.6).

Повече информация за психичната промяна би осигурило лонгitudно изследване, ако методически е възможно организирането му с последвало приложение на анализ на резултиращите временни редове или на дисперсионен анализ, респ. на анализ на криви на растеж (виж Nesselroade and Baltes, 1979; Raykov, 1986).

Основна роля във втората дилема играе въпростът за критерия кога даден тест измерва едно и също латентно свойство (измерение) при двукратното (в общия случай неколократното) му прилагане. Този въпрос по своята природа е съдържателен и се решава с помощта, но не и единствено на формални средства, какъвто е корелационният коефициент. Очевидно Bemeyer аргументира по обратния начин: тълкува занижения корелационен коефициент между пре-тест и ретест като израз на това, че тестът не измерва едно и също латентно свойство при повторното му прилагане. Тестът обаче може да измерва една и съща психична характеристика и при първото, и при второто му прилагане, но промяната на тези характеристики у изследваните лица би могла да бъде толкова различна за всяко от тях, че изчисленияят корелационен коефициент да показва близка до нулата стойност. Най-общо казано, корелационният коефициент като формално образувана величина има експлоративна, хипотезообразуваща, а не конфирмативна, утвърждаваща, респ. решаваща сила, в какъвто аспект въщност го използва Bemeyer.

Третата от дилемите се отнася до споменатия по-горе основен методически проблем на измерването в психологията изобщо - невъзможността за директно измерване, респ. наблюдение на интересуващите ни латентни измерения (свойства, характеристики, дименсии). Тази дилема би била решена само тогава, когато е възможно относително точно (за психологията) измерване на изследваните психични характеристики на метрично равнище (напр. интервално). Методическото осигуряване на тази предпоставка обаче в повечето практически случаи не може да бъде единократен акт именно поради латентността на интересуващите ни измерения, а резултат от многостепенен процес, при който теоретичните концепции и

емпиричните операции взаимодействват на всяка негова степен. Резултатът от това взаимодействие е качествено новото, обогатено познание за изследвания психичен феномен, което от своя страна в контекста на процеса на познание представлява само една стъпка към асимптотичното отграничаване и изясняване на стоящите в центъра на изследователския интерес латентни конструкти. При това емпиричните операции предхождат изработването на теоретичните концепти (Roskam, 1976; Torgerson, 1958, Гл.1), като от своя страна на основата на първоначалното познание за наблюдавания феномен се ръководят от кристализирания опит и изследователска интуиция, а не от случайни идеи (Nesselroade and Baltes, 1979, Гл.6).

Схема на най-често използваните статистически методи за анализ на данни

Статистическите методи за ИПП могат да бъдат класифицирани според различни критерии: за лонгitudини изследвания, за план на експеримента със или без контролна група (напр. „классически“ претест-посттест анализ, наричан също тест-ретест анализ). От друга страна, могат да се разделят на две групи: параметрични и непараметрични. Прецизният избор на оптимален статистически метод за анализ на данни е необходимо условие за висока информативност на резултатите от ИПП.

Методите за анализ на временни редове са подходящи при анализиране на данни от лонгитюдни изследвания (напр. в клиничната психология и психотерапията при използването на т. нар. „интензивен дизайн“), при които дадено изследвано лице (или група) се наблюдава в продължение на определен период от време, като се регистрират съответните реакции, фиксираны в данните на измерените характеристики към приложената интервенция. Тези методи осигуряват наличието на повече информация за процеса на изменение в сравнение с тест-ретест анализа и са приложими и в изследователски ситуации, в които не е възможно образуването и наблюдението на извадка от интересуващата ни популация. При този подход на анализ на временни редове (конструирани от данните от измерените психични характеристики в определени моменти от време) съществени са промените в тренда, нивото, дисперсията на временните редове, в техния модел, описващ най-добре данните, както и комбинациите от тези показатели (в зависимост от съдържателния интерес във всеки конкретен случай), в които се проявяват измененията в наблюдаваните психични признаки. За статистическа обработка на данните се използват т. нар. модели за интервенционен анализ (Box and Tiao, 1965), развит в рамките на Box и

Jenkins за анализ на временни редове (Moebus and Nagl, 1983; Penev, 1980), които получиха голяма популярност в последните години в приложните изследвания въпреки известни технически трудности в практическото им използване.

Ако в основата на наблюдавания процес на изменение се постулира модел, в рамките на който се приемат линейни зависимости между параметрите му (включително и ефектът на интервенцията), за статистическата обработка на данните могат да се използват конкретни модели на дисперсионния анализ, планирането на експеримента, анализа на криви на растеж (Moebus and Nagl, 1983, Гл.3), в които по подходящ начин се съдържа факторът време.

Моделите на структурните уравнения (Moebus and Nagl, 1983, Гл.3) са подходящи за статистически анализ при изследване на изменения в неточни измервания на латентни характеристики в случаите, когато са налице многомерни измервания на техните индикатори.

Моделите на Марков и последвалото прилагане на съответни χ^2 -тестове се използват при измерване на изменения в неметрични данни – във вероятностите, с които наблюдаваната система се намира във фиксирани от своите възможности състояния (Moebus and Nagl, 1983).

Тест-ретест анализът е приложим в изследователски ситуации, при които не е възможно продължителното (с повече от две измервания) наблюдение на интересуващите ни характеристики у изследваните лица. В такъв случай може да се използва регресионният анализ върху модела $T_2 = f(T_1)$, където f е функция, постулирана от изследователя с точност до неизвестни параметри, в съответствие с неговите моделни представи за наблюдавания феномен, опит и интуиция. Така наречените модели с грешки в променливи (Krause and Raykov, 1987; Penev, 1980; Raykov, 1986) могат също да бъдат използвани в случая; изхождайки от същата моделна връзка се вземат предвид и грешките от измерването в независимата променлива (променливи), вследствие на което, когато f е линейна функция, те дават по-точни оценки на параметрите в сравнение с регресионните модели (Raykov, 1986).

В случай, че са налице неметрични данни от изследването на психична промяна, могат да се използват подходящи χ^2 -тестове, които проверяват хипотезата за отсъствие на изменение в съответно конструирани честотни индекси на изменение (Krause and Raykov, 1987; Krause and Raykov, 1987a; Krause and Raykov, 1987b).

В рамките на т.нар. пробабилистична теория на тестовете, в която от централно значение е вероятността за правилен (верен) отговор от дадено изследвано лице на определен айтем (респ. во-

роятността да реши задачата) като функция на неговата способност и на трудността на айтема, е разработен модел за изследване на психичната промяна, който е подходящ за обработка на данни от тест-ретест анализ. Ако

$$P_1 = P(\xi, \nu[g], t_1) = \frac{\exp(\xi\nu_g)}{1 + \exp(\xi\nu_g)}$$

и

$$P_2 = P(\xi, \nu[g], t_2) = \frac{\exp(\xi\nu_g + \delta)}{1 + \exp(\xi\nu_g + \delta)}$$

са вероятностите за верен отговор на задача, даден от изследвано лице със способността ξ в претеста и ретеста, параметърът δ , който характеризира изменението в способността му, се постулира в модела като линейна функция на повлияващите способността му величини η_j и независим тренд τ :

$$\delta = \sum_{j=1}^m q_j \eta_j + \tau,$$

където q_j са съответните им тегла.

ЛИТЕРАТУРА

- Baltes, P.B., Nesselroade, J.R., Stigler, S.M. (1980). Regression toward the Mean and the Study of Change. *Psychological Bulletin*, Vol. 88, 622-637.
- Bereiter, C. (1963). Some Persisting Dilemmas in the Measurement of Change. In: Harris, C.W. (ed.). *Problems in Measuring Change*. Madison.
- Box, G.E.P., Tiao, G.C. (1965). A Change Level of a Non-stationary Time Series. *Biometrika*, Vol. 52, 181-192.
- Cattell, R.B. (1966). Patterns of Change: Measurement in Relation to State Dimension. In: Cattell, R.B. (Ed.). *Handbook of Multivariate Experimental Psychology*. Chicago
- Clauss, G. (1969). Paagogisch-psychologische Untersuchungen zur Effectivität des programmierten Unterrichts. Probleme und Ergebnisse der Psychologie, 67-84.
- Cronbach, L.J., Furby, L. (1973). How should We Measure Change - or should we?. *Psychological Bulletin*, Vol. 74, 68-80.
- Guthke, J. (1973). Ist Intelligenz messbar? Berlin.
- Fisher, G. (1974). Einführung in die Theorie psychologischer Tests. Bern.
- Handl, J. (1984). Chancegleichheit und Segregation. *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 13, 328-345.
- Harris, C.W. (1963) *Problems in Measuring Change*. Madison.

- Helm, J. (1972). Psychotherapieforschung. Berlin.
- Keeser, J., Revenstorf, K. (1979). Zur Anwendung der Zeitreihenanalyse in der klinischen Forschung. In: Petermann, F. (Hrsg.). Einzelfallanalyse. München.
- Klix, F., Lander, H.-J. (1967). Die Strukturanalyse von Denkprozessen als Mittel der Intelligenzdiagnostik. In: Klix, F. (Hrsg.). Intelligenzdiagnostik. Berlin.
- Kossakowski, A., Ott, K.-H. (1973). Psychologische Untersuchungen zur Entwicklung sozialistischer Persönlichkeiten. Berlin.
- Krause, B. (1979). Zu einigen Grundlagen und Entwicklungen in der Psychologischen Verfahrenstheorie. Probleme und Ergebnisse der Psychologie, Vol. 70, 25-36.
- Krause, B., Raykov, T. (1987). On Models for Measuring Change. Zeitschrift für Psychologie, Vol. 78.
- Krause, B., Raykov, T. (1987a). Further Problems in Measuring Change. Zeitschrift für Psychologie, Vol. 78.
- Krause, B., Raykov, T. (1987b). On Two Designs in Measuring Change. Biometrical Journal, Vol. 27.
- Krause, B., Raykov, T. (1988). Further Results in Measuring Change on nonmetrical Data. Zeitschrift für Psychologie, Vol. 79.
- Liennert, G.A. (1973). Verteilungsfreie Methoden der Biostatistik. Bd. I, Meisenheim am Glan: Hain.
- Lord, F.M., Novick, M. (1968). Statistical Theories of Mental Test Scores. Massachusetts.
- Moebus, C., Nagl, W. (1983). Messung, Analyse und Prognose von Veränderungen. In: Enzyklopädie der Psychologie, Reihe 5 Porschungsmethoden, Bd. 5, Göttingen, 239-529.
- Nesselroade, J.R., Baltes, P.B. (1979). Longitudinal Research in the Study of Human Development and Behavior. N.Y.
- Penev, S. (1980). Kurvenanpassung bei Modellen mit Fehlern in den Variablen. Diss. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Petermann, F. (1978). Veränderungsmessung. Stuttgart.
- Raykov, T. (1986). Statistische Modelle zur Veränderungsmessung in der Psychologie. Diss. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Roskam, E.E. (1976). Multivariate Analysis of Change and Growth. In: De Gruyter, D.N.M., van der Kamp, L.J.T. (Eds.). Advances in Psychological and Educational Measurement. N.Y.
- Siegel, S. (1956). Non-parametric Statistics. Massachusetts.
- Torndike, R.L. (1966). Reliability. In: Proceedings of the International Conference in Psychological Testing. New Jersey.
- Torgerson, W.S. (1958). Theory and Methods of Scaling. N.Y.

Българско списание по психология, №4, 1992 г.

ЕКРАННАТА ИНТЕРАКТИВНОСТ - ЕФЕКТИВЕН ОБНОВИТЕЛЕН КОМПОНЕНТ В КОМПЛЕКСНАТА МЕТОДИКА ЗА РАННО ОТСТРАНЯВАНЕ НА ЗАЕКВАНЕТО

Йордан Манчев, Пешка Коркинова-Стрезова,
Здравка Писарева *

SCREEN INTERACTION - A NEW EFFECTIVE ELEMENT IN THE EARLY TREATMENT OF STUTTERING

Jordan Mantchev, Peshka Korkinova, Zdravka Pisareva

While still in their early childhood many children are afflicted by loss of hearing, stuttering, oligophrenia, and are doomed to spend the rest of their lives in deprivation.

Stuttering, for one, is often emotionally conditioned, i.e., it is provoked by the presence of people who are perceived as likely to ridicule the speaker for any blocking or disruption of the speech act.

Making use of the Mona Lisa effect, screen interaction provides simultaneous involvement of many viewers in a „dialogue“ with the characters on the screen. Once the blocking mechanism has been removed, various situations may be simulated in which speech delivery proceeds uninhibited.

This hypothesis has been shown to be correct by experimentation. Left on their own to communicate with the characters on the screen, children who would stutter in normal conversation, produced dialogues which were secretly recorded and in which occurrences of neurotically caused stuttering were almost absent while the percentage of spasms in neurosis-like cases was very small.

The conclusion to be drawn is that dialogue-provoking videosoftware can serve as a powerful tool in the hands of logopedicians.

Най-съвършеното средство за междуличностно общуване е човешката реч. Едновременно с това тя е сложен психически процес. Речта не е вродена, а е придобита в онтогенезиса способност, свързана със социалното развитие на человека. Основна нейна функция е комуникацията. Речта се реализира в процесите на общуването под формата на изказвания (речеви актове), с който се изразяват намеренията, съдържанието на мислите на говорещия и въздействието върху мислите, чувствата и поведението на възприемащия.

Както всеки психически процес, речта може да бъде нарушавана. Нейните нарушения се проявяват в разнообразни форми. Една

*Йордан Манчев - проф. д-р СУ „Св. Кл. Охридски“, Пешка Коркинова-Стрезова, к.п.н., логопед, Здравка Писарева - логопед, Логопедично училище, София.

от тях е заекването. То се среща често и се изразява в различни по вид и степен на проявление спазми, които водят до непълноценост на основната речева функция - комуникативната. Характеризира се с разнообразни причини на възникването, със сложна и неизяснена същност и физиологични механизми. Поради възникване на спазми в речевия поток заекващият не може да изкаже пълноценно своите мисли, да сподели свой опит, знания и съображения. Това състояние го угнетява, създава редица психопатологични особености на личността като неувереност в собствените сили, подозрителност, мнителност, страх от говорене.

В литературата съществуват различни схващания за същността на заекването, физиологичните му механизми, методите и похватите на корекцията му. Не всички методи са достатъчно ефективни. В редица случаи, дори и при използване на различни методики, корекцията на заекването може да остане без съществен резултат. Много изследователи считат, че заекването се появява най-често между две- и петгодишна възраст и съвпада с възникването на фразовата реч. Този период се характеризира с недостатъчна устойчивост и голяма ранимост на онтогенетически най-късно развитата са речева функция. Причините за появата му са различни. Те са вродено-предразполагащи и непосредствено действащи. Според схващанията на редица автори (К.М. Беккер, Н.А. Власова, Х.М. Ассатиани, Л.Я. Миссуловин) заекването се дели на невротично и неврозоподобно. Невротичното заекване се появява у децата към 3-5-годишна възраст (възможно е и по-късно). Характеризира се с психоактивни признания и лабилност на нервната система. Неврозоподобното заекване се проявява постепенно и се забелязва още с появата на фразовата реч. То е характерно за деца със забавено развитие, свързано е с редица нарушения във фонетичната, семантичната и граматичната страна на речта. Ако у децата заекването се съпровожда с невротични реакции и по-нататък се усложнява и с невротични състояния, то у юношите и възрастните със затвърдени форми на заекване се формират различни варианти на резистентно невротично и патохарактерологично развитие. Това налага корекцията на заекването да започне още от най-ранна възраст.

Социалната значимост на проблема за корекцията на заекването е висока поради нарушенията главно в комуникативната функция на речта. Цялостното развитие на заекващото дете противача в патологични условия. Корекцията на неврозоподобното заекване е свързана и с формиране на речта у тези деца. Ето защо търсенето на ефективни методи и похвати за коригиране на това нарушение е съвременна и важна задача. Практиката показва, че още няма една унифицирана, ефективна методика, приложима към всички случаи

на заекване. Причините са различни. Свързани са както с различията в характера на нарушенията и проявлението му, така и с измененията в психиката на заекващия, в неизяснената същност на механизмите, породили заекването.

Съществуват различни методики за корекция на това тежко речево нарушение. Най-разпространена и използвана у нас е съветската комплексна система, Тя включва лечебно-оздравителна и корекционно-възпитателна част. Водещата роля принадлежи на логопедичната работа. Крайната цел е формиране на безспазмена реч и социална адаптация на заекващото дете. Същността на логопедичната работа се състои в използване на съпровождаща и отразена реч, отговори на въпроси, разказ по серия картички, преразказ на прослушан или прочетен текст, разказ върху тема, беседа, диалог. Практиката показва, че отразената и задружната форма на речта се овладяват лесно от заекващите деца и това води бързо до безспазмена реч в условията на логопедичния кабинет. Често при преход от репродуктивна към самостоятелна реч децата допускат спазми. Затрудненията, които възникват в самостоятелната речева изява при разговор с непознати или пък с лица, с които детето е в служебни отношения (учител, ръководител), доказват, че горепосочените речеви форми не са достатъчни за пълна корекция на спазмите. Необходимо е децата да анализират описаните събития, да сравняват и да обобщават, да правят спокойно самостоятелни изводи и да влизат в диалог с непознати хора. В логопедичните кабинети у нас все още се използват оstarели и недостатъчно ефективни нагледни учебно-технически средства като предмети, картини, макети, магнетофони, грамофони и др. При провеждане на корекционно-възпитателната работа със заекващите деца ситуации остават учебно-класни. В практиката намират приложение само статично-екранни средства и звукозаписи. Динамичните технико-дидактични комплекси като учебно кино, видеотехника, компютри и др. не се използват в логопедичната практика главно поради липса на дидактически софтуер. Проблемът за обновителното ефективиране на корекционно-възпитателния процес става неотложно актуален.

Предложената нова технология има на прицел отстраняването на формирания коварен комплекс - страх от говор. Заекващото дете се страхува, че при изказването ще го атакува поредният пристъп и това ще предизвика зле прикрит присмех или снизходително смущение у присъстващите. Чрез използване на образно-вербална интерактивност се създават разнообразни речеви ситуации в максимална степен близки до житейските. Последните извеждат децата от пасивна съзерцателност и ги въвлича в речево „общуване“ с героите на филмовото действие. Така се изключват възможностите

за провокиране на посочените негативни преживявания. Освен това по предварителен замисъл редът на създаваните речеви ситуации е съобразен с етапите на корекционната работа.

В упражненията, реализирани на ситуативно-комуникативна основа, се поставя началото на развитие на речеви умения, тъй като при всяка първа проекция развитието на събитията е неизвестно и ученикът трябва първо да решава „какво да говори“ и после „как да го говори“.

Експериментално изследване

Работна хипотеза, цел и задачи на изследването

На основата на обстойно теоретично проучване и многогодишен опит бе формулирана следната работна хипотеза. Въвеждането на екранната интерактивност в системата на корекционната технология за ранно отстраняване на заекването ще води до рязко ускоряване на корекционния процес и до повишаване на неговата ефективност при облекчена психическа регулация.

Цел на изследването. Установяване на обективни показатели за рязко подобряване и усъвършенстване на корекционната технология при използване на екранна интерактивност и специално подгответ активиращ софтуер.

Задачи:

1. Експериментално приложение и оценка на нова методическа форма на занятие - ситуацияно групово упражнение с използване на активиращ видео-софтуер, което създава възможност учениците да осъществят речева дейност в условия, близки до реалните.
2. Установяване на положителното влияние на емоционални фактори като фабула, игрови елементи, музика и песни, непосредствено участие на всяко дете в събитията на экрана.
3. Създаване на условия за дискретен самоанализ и самооценка.

Методика на изследването

За провеждане на експерименталното изследване бе избран методът на обучаваща експеримент, тъй като чрез него могат да се установят обективни показатели за повишена ефективност на логопедическите занятия. За установяване влиянието на комплекса от емоционални фактори върху мотивационната готовност и активност на учениците в занятията бе предвидено провеждане на анкета.

Използван бе 4-епизоден активиращ видеофайл под общото заглавие „Дивите животни“. По фабула и съдържание филмът е съобразен с възрастовите особености на учениците. Още със започване

то на прожекцията всяко от заекващите деца, стоящи на отдалечени едно от друго места пред екрана, вижда, че Митко и неговият баща са пред входа на Зоологическата градина и му отправят персонална покана да разгледат заедно дивите животни. В хода на първи и втори епизод всяко заекващо дете е въвлечено в диалози, третиращи живота, храната, нрава и т.н. на наблюдаваните животни и слуша интересни разказчета, които доктор Иванов – лекар на градината, им разказва. Тук те реализират ситуативно предизвикана отразена и диалогична реч и обогатяват знанията си за дивите животни.

В следващите два епизода се създават ситуации, предизвикващи децата към преразказ и към самостоятелна реч на базата на преживяното в първите епизоди.

Глобално, речевата активност е ситуационно стимулирана и мотивирана.

Организация и ход на експеримента

Съгласно предварително съставен план за участие в обучаващия експеримент бяха формирани две групи от ученици със среден степен на заекване, на възраст 7 – 8 години. Експериментална група – 32 деца (20 момчета и 12 момичета). Контролна група – 16 деца (10 момчета и 6 момичета).

Занятията с двете групи се провеждаха през месеците октомври, ноември и декември 1990 година от едни и същи логопеди. Използвано бе еднакво учебно време, в което с експерименталната група се вместиха и занятията, използвани активиращ видеософтуер (екранна интерактивност). При контролната група се прилагаше само традиционно приетата методика.

Занятията с експерименталната група се провеждаха в специално обзаведена зала с видеовъзпроизвеждаща апаратура на голям екран (2×2 м) в ЦИУУРК - Княжево.¹

Обикновено на всяка прожекция присъстваха по 4 деца, седящи на отдалечени едно от друго места, снабдени със скрити микрофони, свързани със записващи магнитофони. Занятията с контролната група се водеха в логопедичен кабинет при използване на традиционни нагледни средства.

Всъщност и в двете групи се обособиха подгрупи на деца с невротично и деца с неврозоподобно заекване. Ще припомним, че за невротичния тип заекване е характерно, че речта се появява своевременно и че интелектуалното и общомоторното развитие на децата-носители е нормално. Това заекване възниква психогенно и

¹ Техническото осигуряване и обслужване бе осъществено от ст.ас.инж. Константин Врадажалиев.

психоактивните признания са характерни за него. Неврозоподобното заекване е свързано с късна и непълноценна проява на речта. Интелектуалното развитие на децата от тази група е в границите на нормата.

С децата предварително се провеждаха беседи върху темата за дивите животни. Непосредствено преди прожекцията на първия епизод се правеше кратко насочващо обяснение за естественото речево поведение, което децата следва да реализират съобразно развиващите се на екрана събития. Специална императивна инструкция не бе предвидена с оглед освобождаване от задължения и опека.

Регистрирането и отчитането на речевото поведение се осъществи чрез персонален звукозапис със скрити микрофони. За еднакво засеченото време, чрез прослушване на звукозаписите, се отчитаха: време на речева активност, брой на регистрираните спазми и изчислени в проценти върху броя на речевите единици (реализирани фрази), брой на паузите на нерешителност, повторения, самокорекции и т.н. За количествени съпоставки и анализи бяха използвани само първите два показателя. Останалите се имаха предвид само при качествения анализ.

Същите показатели при контролните групи се отчитаха от съмия логопед, подпомогнат от асистент. База за сравнение остана еднаквото учебно време, използвано за обучение на двете групи.

След провеждането на занятията с четирите видео-епизода на учениците бе дадена възможност да се прослушат в подбрани моменти, където реализацията им е била успешна. Това се посрещна с особено въодушевление и подейства стимулиращо като ефективен самоконтрол.

Таблица 1: Количество показатели за речева активност и регистрирани спазми (в %)

Речеви форми	Показатели	Експериментална група		Контролна група	
		невро- тично	неврозо- подобно	невро- тично	неврозо- подобно
Отразена реч	речева активност	40	30	26	16
	спазми	8	14	18	28
Преразказ	речева активност	42	28	22	14
	спазми	12	20	36	62
Самостоятелна реч	речева активност	38	26	18	20
	спазми	15	28	38	66

Резултати

По време на занятията с прилагане на екранна интерактивност заекващите деца адаптираха активно на възникващите речеви ситуации. Още през първите два епизода, в които се стимулира ситуациянно отразената и диалогичната реч, се забелязва добра речева активност, съвсем близка до тази на незаекващи деца. Това е така обаче само за подгрупата с невротично заекване. При подгрупата с неврозоподобно заекване активността е значително по-ниска. Сравнението с контролната група заекващи сочи почти двойно повисока активност при експерименталната.

Забелязаните спазми при експерименталната са много малко, особено в подгрупата на невротично заекване. В другата подгрупа те са двойно повече.

Веднага се налага изводът, че екранната интерактивност постига своя освобождаващ ефект и незабавно преодоляване на формирания комплекс на логофобия поради отсъствието на „контролиращи“ лица. Децата много лесно възприемат условностите и веднага се включват в диалози с образите от екрана. Те много добре знаят обаче, че тези герои-образи не могат да отбележат с насмешка или смут евентуалните им заеквания.

При занятията с трети и четвърти епизод, където ситуативно се стимулират преразкази и самостоятелна реч, резултатите сочат слабо увеличаване на времето на речева активност (само за преразказите на подгрупата на невротичното заекване) и осезаемо намаление в контролните подгрупи.

Спазмите в експерименталните подгрупи слабо се увеличават, докато в контролните това нарастване е силно изразено, особено в подгрупата на неврозоподобното заекване. Съпоставено, спазмите в контролните подгрупи, обучавани само по традиционната методика, са приблизително три пъти повече.

В преразказите на учениците от експерименталните подгрупи са използвани по-сложни и разширени изречения. Това се отнася главно за подгрупата с невротично заекване. В контролните подгрупи е налице лаконичност, особено в подгрупата с неврозоподобно заекване. Тези деца разполагат с ограничен речников запас и срещат трудности, породени от по-късната поява на речта.

Получените индивидуални устни отговори от проведената анкета могат да се обобщят, както следва:

1. Всички участващи в занятията с активиращ видео-софтуер ученици изразяват приятно удовлетворение, защото са имали възможност да наблюдават дивите животни и да разговарят за тях. За момичетата най-интересни са маймунките, а за момчетата лъвът и

слонът.

2. Учениците желаят да продължат срещите с Митко и животните.

3. Видеофилмът е много по-интересен от картилките и текстовете.

4. Формата на дискретен самоконтрол чрез звукозапис е желана и стимулираща.

Качествен анализ

Качественият анализ потвърждава формулираната хипотеза. Предложената нова корекционна технология повишава ефективността на занятията, като едновременно създава психологичен комфорт, радостни преживявания и намален разход на психическа енергия.

Наличният опит от проведените занятия с активиращ видео-софтуер потвърждава очакванията за осъществяване на двупосочна речева комуникация под формата на игра между учениците и героите на филмовото действие. По време на речевите изяви на децата с невротично заекване сназмите бяха сведени до минимум. Новата технология се приема с интерес и въодушевление. Увлекателната фабула, формата на диалог и контрол, съчетан с обективиран самоконтрол върху реализираната речева адаптация, намаляват напрежението и умората. Занятията протичат при ведра атмосфера с възможности за лична изява и реализация на собствено речево поведение, с осъществяване на изискванията на логопедичната работа за използване на различни видове реч - отразена, преразказ, самостоятелна и т.н.

При тази нова технология логопедът е пак водеща фигура в корекционния процес, но неговата функция на човек, обогатяващ знанията, организиращ речевата ситуация с различни традиционни нагледни средства, се променя. В повечето случаи при екранната интерактивност той ръководи корекционния процес без активно да участва в него и намесата му е дискретна. Детето се освобождава от усещането, че логопедът го следи непрекъснато и контролира говорните му изяви.

Занятията с използване на традиционните нагледни средства като картилки, схеми, макети и др. носят белега на учебни класни упражнения, твърде отдалечени от естественото речево общуване. Възникването на комуникативната задача и съответната речева постъпка, предизвикана от изменението на речевата ситуация, не е така сила и ясна. Детето не може да излезе от един кабинетен стереотип, при който речевото му поведение се определя от комуникативната насоченост логопед-ученик или ученик-ученик.

Заключение

В заключение с категорична увереност може да се твърди, че:

1. Теоретичното и експерименталното изследване потвърждават високата ефективност на обновената корекционна технология, използваща экранната интерактивност, като ускорява корекционния процес при подобрена психическа регулация. По данни на учители и родители у децата, участвали в обучаващия експеримент с използване на экранна интерактивност, се забелязва осезаем положителен ефект.

2. Трайни резултати биха се получили при прилагане на система, включваща поне 20 – 30 активирани видео-епизода и занятия в по-продължителен период. Създаването на такава система и усвояването на предложената нова технология от специалистите-логопеди е настъпна, високохуманна задача.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангушев, Г. (1979). Саморегулация на психическата дейност на ученици. С.
- Андронова, Л.З. (1988). Корекция интонационной стороны речи заикающихся. Дефектология, 2.
- Беккер, К.М., М. Совак (1981). Логопедия. Перев. с нем., М.
- Жинкин, Н.И. (1958). Механизмы речи. М., АПН РСФСР.
- Коркинова, П. (1975). Интонацията в речта на децата с моторна аналия. Кандидатска дисертация.
- Леонтьев, А.А. (1974). Речевая деятельность. Сб. Основы теории речевой деятельности. М.
- Лурръя, А.Р. (1975). Основные проблемы неуролингвистики. Изд. МУ, М.
- Люблinskaya, С.М. (1970). От заиканий к свободной речи, М.
- Манчев, Й. (1985). Ситуативно-адаптивна система за обучение в чуждоязикова реч. С.
- Миссуловин, Л.Я. (1988). Лечение заиканий.

ПРИНОС В ПСИХОЛОГИЯТА НА УМЕНИЯТА

Любен Десев *

Уменията и органически свързаните с тях навици са основни понятия в психологията и педагогиката. Досега обаче същността им не е ясно и докрай разкрита. Безспорен принос в това отношение с оглед запълване на явната празнота прави Борис Минчев с монографията си „Ситуации и умения“ (1991), която е не само добра самореклама на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“, но и значително събитие в духовния ни живот, подложен на изпитания в тежката кризисна обстановка. Въпреки замисъла на автора първата му книга да е общопсихологическо изследване, в нея памират място редица положения от философско, педагогическо и социокултурно естество, с което в известна степен се реализира идеята му, че истинската психология е „нещо повече от психология“.

Университетският преподавател доц. Б. Минчев е насочил научноизследователските си усилия и страсть във важно и перспективно направление на съвременната психология - направление като че ли изостанало у нас с години, а в някои отношения и с десетилетия. Той поставя и теоретически осветлява въпроси на общата, когнитивната и педагогическата психология, които представляват интерес за всеки непредубеден читател и специалист в споменатите области на човешкото знание. А доколко проблемът за уменията се третира като звено в интелектуализацията на различни сфери на обществения живот, дотолкова разработването на подобни въпроси има значение и за социалната, вкл. педагогическа практика.

Човек без умения и навици би бил „роб на обстоятелствата“. Опознаването на тези явления, овладяването и правилното насочване действието на факторите и механизмите на формирането им е дело от първостепенна важност.

В монографията е подложен на сериозен психологически анализ огромен обем литература, сред която преобладават оригинални източници на английски език и по-малко работи на руски и български език, на грузински, арменски и други учени, свързани по един или друг начин с темата на изследването. Компетентно са представени теории за уменията, които заедно с тези за интелигентността са наистина две големи постижения на британската психология. Заслужава внимание очеркът, посветен на британската школа за

*Любен Десев - проф., СУ „Св. Климент Охридски“

изследване уменията, чието начало е поставено преди половин век. Още през 1941 г. в статията си „Умората, следваща високоумела работа“ Фредерик Бартлет посочва съществени белези на умелите действия, открива явлението умелост при изпълнение на сложни практически задачи и прави плодотворни аналогии между телесни умения и мислене. С разработките на негови сътрудници, ученици и последователи (А.Т. Уелфорд, У.Т. Сингълтън, Едуард Кросмън и др.) фактически възниква британската школа за изследване на уменията. На Уйлям Сингълтън и приноса му в четиритомника „Изследване на реалните умения“ (1978-82), квалифициран като едно от върховите постижения в психологията на уменията, е отредено специално място.

Рецензираната книга не случайно е озаглавена „Ситуации и умения“. Наред с „умения“ и „навици“, основно понятие, с което се оперира в труда, е „ситуацията“. При това се тръгва от ситуацията и в рамките на ситуативната теория умението се определя като ситуациянно отнесена система на организацията на психиката: „ситуационно отнесена система от поведенчески актове, реализиращи дадена цел с висока степен на ефективност“ (с.55). И на следващата страница се добавя, че умението е „ситуационно-целово единство, т.е. организирано взаимодействие на интенционални и ситуациянни фактори“. Разграничени са равница на уменията. Приведени са в системен вид десетки определения на понятията „ситуация“, „навик“, „умение“ (съответно приложения I, II, III в края на книгата) по трудове на популярни и по-малко известни психологи и педагоги. В половината дефиниции уменията се отнасят към способностите, вкл. придобити, и към възможностите като най- обща категория в случая.

Същевременно умението се интерпретира като „единица“ на човешката практика, на опита: „активност на субекта, която противостои на ситуация и целесъобразно я преобразува“ (с. 57). Или накратко, то е „ситуирана активност“.

Достойнство на монографията е обстойната характеристика на идеалния прототип на умението и седемте му градуирани свойства: продължителност на обучение; осъществяване чрез йерархическа структура от ориентири в ситуацията; интенционалност и антиципация; импровизация; осигурявано от физиологически механизми на навиците и установката динамично качество, за което се съди по наблюдаваемите особености лекота на изпълнение, плавност, липса на излишни движения, равномерен и независим от абсолютната скорост на реакциите темп на движения; непълна словесна изразимост или невербализуемост; естетически облик (с.63-72). Това са прототипични черти на умението като интегративно психоповеденческо образование. Отнасят се предимно до поведенческата му страна.

Същността и спецификата на уменията се разкриват най-ярко чрез съпоставката им с близки и сродни понятия - навици, способности, знания. Правилно са отбелязани общи белези и различия между тях. Но авторът на труда би бил по-убедителен и картината на съпоставката му би изглеждала по-внушително, ако е използвана и вече направената в психологията диференциация между умения и навици.¹

Енергичен и прецизен изследовател, Б. Минчев активно участва в решаването на спорни въпроси в психологията на уменията. Той точно отбелязва, че смесени ситуации с повтарящи се и вариативни признания се овладяват чрез умения, в чийто състав се обособяват и навични компоненти. При това навиците в системата на умението са по-пластични, гъвкави и с по-големи възможности за пренасяне, отколкото самостоятелно функциониращите навици. Строго погледнато, чисти навици има само у животните. „Старият спор дали уменията предхождат навиците или обратното е неуместен - пише авторът. - И едните, и другите могат да възникват самостоятелно, а могат и да прераснат един в други; понякога уменията се декомпозират до навици, а в други случаи навиците се разрастват до умения, но второто става доста рядко“ (с.118).

В труда са очертани „граници на уменията“. Описани са редица явления, извън сферата на умелостта, които не се свеждат до умения - творчески процеси, морални явления, екзистенциални ситуации...

Разработени са важни от психолого-педагогическо гледище въпроси, свързани преди всичко с процеса на формиране уменията - резултативна и процесуална (външна и вътрешна) мотивация, роля на импровизацията и други фактори, трудности и стадии в процеса. Приносна стойност има изграденият от автора модел за формиране уменията, който включва етапите: осъзнаване целта, дефиниране ситуацията, търсене на ситуацияни ориентири, формиране критерии за ефективност, автоматизация на отделни компоненти, интериализация на умението и неговото пренасяне (с. 101-105). Във връзка пък с механизмите на изграждане уменията се посочва ролята на мисленето, паметта, подражанието, автоматизацията, като се изтъкват 8 взаимообусловени особености на автоматизираното действие - обучаемост, лекота на изпълнение, бързина, съкратеност на състава от действия, невербализуемост, стереотипност на поведенчески актове, паралелност на осъществяване и принудителност на извършване (с.110, 111-112). Но процесът на образуване уменията и закономерностите на формирането им, общо взето, са представени по-слабо от тяхната психология.

Ценни в психодиагностичен аспект са препоръчаните в книгата

¹ Вж. А. А. Люблинска. Детска психология. С., 1978

подходи и методи за изследване уменията – интервю, беседи, процедури на субективно скалиране, включено наблюдение, проучване в екстремни ситуации на стрес, умора и преумора, рискова мотивация и пр., проучване мемоари на бележити професионалисти, документална проза, филми и др. източници.

В монографията се забелязват някои празноти и в отделни моменти неточности. Обособява се например „нравствена регулация“, отделно от „нормативната регулация“ (с. 134), като че ли оствъществяваната чрез морални норми регулация не е нормативна. Не се разграничават навици и привички, което е отдавна направено в педагогическата ни психология (Г. Пирьов, Ст. Жекова). Макар и слабо изразено, налице е национално-нихилистично отношение към постижения и трудове на български специалисти², неизползвани в изследването. Не са развити въпросите за учебните умения и навици, тяхната система и формиралието им³. Недостатъчно осветлени са релациите воля и умения, воля и навици⁴. Не е осветлен поставеният проблем в приложно-практически план. Чувства се липсата на емпирично проучване уменията и навиците. Но както сам авторът отбелязва в заключителната част на публикацията, негови твърдения от хипотетично естество впоследствие ще бъдат подложени на емпирична проверка и уменията заслужават да станат една от главните категории на общата психология.

В края на труда са формулирани нововъзникнали въпроси и нерешени проблеми в процеса на работата. Сега не им е даден отговор, но могат да станат предмет на по-нататъшно научно търсене и решение.

В заключение може да се каже, че разполагаме с ценна нова книга, сътворена с много обич, старание и труд. Независимо от критичните бележки, направени тук в синтезиран и съкратен вид, „Ситуации и умения“ на Борис Минчев е достойно присъствие в психологията на уменията. Монографията оставя дълбоки и трайни следи в психологията ни и е здрава основа за плодотворна бъдеща научноизследователска дейност в това перспективно направление.

²И. Карагьозов. За преноса на знанията и уменията. Народна просвета, 1984, 2, 77-83; Г. Мавров. Възпитание на трудови умения при практическите занятия в учебните работилници, С., 1960; Ц. Щанев. Към психологията на пренасянето на знанията. Годишник на СУ, ФИФ, Книга II - Педагогика, С., 1968, 187-235

³Н.А. Лошкарева. Проблема формирования системы учебных умений и навиков учащихся. - Советская педагогика, 1980, 3, 60-67.

⁴В.И. Селиванов. Дискуссионные вопросы психологии воли. - Психологический журнал. Т.7, 6, 1986, с. 120.

СЪДЪРЖАНИЕ
на двадесетата годишнина на
«Българско списание по психология»
(1992 год.)

1. Андреева, Л. Управление на впечатленията: теоретични подходи и изследователски резултати кн.2,с.59
2. Бакърджиева, Г., Байчинска, К. Структура на ценностната система на изобретатели кн.1,с.56
3. Величков, А. Към читателите кн.1,с.3
4. Величков, А. Проверка на когнитивната теория на стреса при наличие на нерешени проблеми в ежедневието кн.2,с.24
5. Владимиров, Д. Алкохолно поведение и стил на комуникация кн.1,с.36
6. Герганов, Е., Атанасов, Н. Психосемантична валидизация на личностови въпросници кн.4,с.17
7. Десев, Л. Принос в психологията на уменията кн.4,с.100
8. Диси, Е., Райзи, Р. Съвременно развитие на мотивационните изследвания кн.4,с.5
9. Димитров, Пл. Организационно психологически принципи на японското хуманистично предприятие кн.1,с.81
10. Драгошнова, Р. и кол. Сравнителен анализ на психомоторното развитие на деца в ранна възраст от София и Москва кн.4,с.76
11. Жекова, Ст. Чл.-кор. Генчо Пирьов на 90 години кн.1,с.4
12. Зографова, Й. Проблемът за атитюдите – историко-критичен анализ кн.2,с.73
13. Иванова, А. Съдържание на труда и ориентация към ценности в трудовата дейност кн.4,с.41
14. Илиева, Г., Татъозов, Т. Социален опит и полова избирателност в ранна детска възраст кн.1,с.40
15. Илиева, Си. Вклученост в трудовата дейност – същност и детерминанти кн.1,с.20
16. Йорданова, М., Пенчева, С. Особености в организацията на тактилната перцепция при болни с еднострани мозъчни увреди кн.1,с.28
17. Ковачева, Св., Колев, Евг. Особености на самооценката на лица с различна потребност от постижение кн.3,с.52
18. Калчев, Пл. Възприеманото рангово място в групата и самооценката на личността кн.1,с.46
19. Манчев, Й. и кол. Екранната интерактивност – ефективен обновителен компонент в комплексната методика за ранно откриване на заекването кн.4,с.91

20. Николов, М. Скала I от личностния въпросник на Айзенк и диагностиката на личността кн.1,с.10
21. Пенчева, С. Проучване на креативността в уроците по трудово обучение в началното училище кн.3,с.57
22. Петкова, Е., Рандев, П. Първите 100 дни на една психологическа консултация кн.1,с.69
23. Радославова, М. Отношения между инструменталността на действията за постигане на цели, свързани с труда, и тяхната честота кн.3,с.26
24. Райков, Т. Проблеми на статистически подход при изследване на психичната промяна кн.4,с.81
25. Рашева, М. Влияние на депресията върху ценностната регулация в трудовата дейност кн.3,с.47
26. Русинова, А. Адаптация на методиката MBTI за български условия кн.3,с.75
27. Русинова, В. Изследване на психичното състояние в ситуация на промяна кн.2,с.10
28. Рускова, Р. Личностни детерминанти на тревожността при начални учители кн.3,с.64
29. *** In memoriam кн.1,с.8
30. *** Устав на Българската психологическа асоциация кн.1,с.86
31. *** Препоръки на Българската психологическа асоциация за оформяне на предлаганите за публикация ръкописи кн.1,с.94
32. *** Професионални етични принципи на българските психолози кн.3,с.84
33. Стоицова, Т. Субективна значимост на социално утвърдени ценности кн.4,с.57
34. Стойчева, К., Желязкова, З. Аз-образ и потребност от постижение при ученици с творчески постижения кн.2,с.3
35. Стоянова, Ф. Приложение на теорията за размитите множества в областта на критериално-ориентираното тестиране кн.1,с.63
36. Терзиева, М., Попов, С., Пенчева, С. Промени в зрителните предизвикани потенциали при възприемане на конфликтни буквени символи кн.5,с.35
37. Тодорова, И., Евтимова, В., Николов, К. Имунологични корелации на житейския стрес и социалната подкрепа кн.2,с.37
38. Уорбъртън. От молекули към познавателни функции кн.2,с.50
39. Хибш, Х. Проблеми на социалната когниция кн.3,с.5
41. Шлезингер, И. Приложение на семантичен диференциал при изследване въздействието на музика кн.2,с.99
42. Шнайдер, Й. и кол. Авторитарни нагласи и естетически предпочтения: резултати при български условия кн.3,с.18
43. Щетински, Д. и кол. Надеждност на въпросника на Дженингс за оценка на поведение тип A за български условия кн.2,с.38